

А.Я. ЯШНАРБЕКОВ

ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА СУД ТИЗИМИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

А.Я. ЯШНАРБЕКОВ

ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА
СУД ТИЗИМИ

ТОШКЕНТ 2011

Тошкент давлат юридик институти Ўқув-услугий кенгашининг қарорига кўра, 2011 йил 24 февраль, 7-сонли баённома нашрга тавсия этилди.

УДК: 341:347.99

**67.71
Я96**

Яшнарьбеков А.Я.

Хорижий мамлакатларда суд тизими / Рисола.
–Тошкент: ТДЮИ нашриёти, 2011. – 92 бет.

Сарлавҳада: Ўзбекистон Республикаси Адлия
вазирлиги, ТДЮИ.

ББК 67.71

Масъул муҳаррир: М.К.Нажимов

юридик фанлари номзоди, доцент

Тақризчилар:

Ф.П.Ҳайитбоев

юридик фанлари номзоди, доцент

Ж.М.Абдуллаев

юридик фанлар номзоди

Мазкур рисола “Ҳозирги замон асосий ҳуқуқ тизимлари” фани асосида тайёрланган бўлиб, унда хорижий мамлакатларда суд тизимининг тузилиши ва унинг ҳуқуқий тизимдаги ўрни билан боғлиқ масалалар ўз ифодасини топган. Шу билан бирга, англо-саксон, роман-герман, мусулмон ва бошқа ҳозирги кундаги мавжуд ҳуқуқий оилаларга кирувчи айрим ривожланган давлатларнинг суд тизимини ёритишга алоҳида эътибор қаратилган. Рисолани тайёрлашда мамлакатимизда ва хорижда эълон қилинган юридик адабиётлардан фойдаланилган.

Ушбу рисола олий юридик ўқув юртлари талабалари ва китобхонларнинг кенг доирасига мўлжалланган.

© Яшнарьбеков А.Я.

© Тошкент давлат юридик институти, 2011 йил.

КИРИШ

Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан кейин инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этиш, жамиятнинг маънавий янгилаш, ижтимоий йўналиштирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш, жаҳон ҳамжамиятига қўшилишни таъминлайдиган демократик ҳуқуқий давлат ва очиқ фуқаролик жамияти барпо этиш йўлида ривожланиб келмоқда.

Таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда амалга оширилаётган туб демократик ислохотлар жамиятимиз ҳаётининг барча соҳаларини қамраб олган бўлиб, ўтган йиллар давомида ушбу йўналишлар бўйича юксак натижаларга эришилди. Айниқса, мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ, суд-ҳуқуқ соҳасини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш масалаларига алоҳида эътибор бериб келинаётганлигини эътироф этиш лозим.

Суд-ҳуқуқ соҳасига оид ўзига хос муайян тамойиллар мавжудки, улар мазкур йўналиш доирасида юзага келадиган фаолиятни самарали ташкил этилишида асосий пойдевор вазифасини ўтайди. Шу жиҳатдан олганда, ушбу тамойилларни ўзида мужассам этган ҳамда суд-ҳуқуқ соҳасини собиқ Иттифоқ давридаги салбий ҳолатлардан батамом халос қилган 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг бу борадаги муҳим ўрнини алоҳида қайд этиш лозим.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида инсон ҳуқуқ ва эркинликлари олий ижтимоий қадрият, деб эълон қилинган ва давлат зиммасига уларга риоя этилишини ҳамда ҳимоя қилишни таъминлаш вазифаси юкланган. Давлатнинг мазкур функциясини амалга оширишда ҳокимиятнинг барча тармоқлари иштирок этишини эътироф этган ҳолда, ушбу механизмда суд органларига алоҳида эътибор берилишини қайд этиш жоиз.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг суд ҳокимиятига бағишланган XXII бобида судьялар мустақиллигини ва республикада одил судловнинг бошқа принципларини амалга оширишни кафолатловчи муҳим қоидалари мустаҳкамлаб қўйилган.

Мустақиллик йилларида юқорида қайд этиб ўтилган конституциявий қоидалар негизида ишларни судда юритиш, мустақил суд тизимини ташкил этишнинг қонунчилик асослари яратилди. Хусусан, 1993 йил сентябрда Ўзбекистон Республикаси “Судлар тўғрисида”ги Қонунининг, 1994 йилда Ўзбекистон Республикасининг янги Жиноят, Жиноят-процессуал кодекслари, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси, шунингдек 1995 йилда “Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида”ги Қонуннинг янги таҳрирда қабул қилиниши, “Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини

бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида”ги, 1995-1997 йилларда – Фуқаролик, Фуқаролик-процессуал ва Хўжалик процессуал кодексларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилишнинг кейинги босқичида янги таҳрирдаги “Судлар тўғрисида”ги, “Адвокатура тўғрисида”ги, “Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги, “Прокуратура тўғрисида”ги (янги таҳрири) каби қонунлар қабул қилинганлигини алоҳида эътироф этиш лозим¹.

Фуқароларда судга нисбатан уларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилувчи орган сифатида ижобий муносабатни шакллантириш, суд юрисдикциясини кенгайтириш, қонунийлик ва ижтимоий адолатни таъминлашда суднинг ролини ошириш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Кенгаши томонидан республикада суд ислоҳотини янада ривожлантириш Дастури тасдиқланди. Қолаверса, 1997 йил 12 сентябрда Ўзбекистон Судьялар уюшмасини таъсис этиш ҳақида қарор қабул қилиниши, Уюшма Уставининг тасдиқланиши ҳамда судьялар одоби қоидаларининг тасдиқланиши ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг судларни ихтисослаштириш, яъни умумий юрисдикция судларини фуқаролик ва жиноят ишлари билан шуғулланувчи судларга ажратиш тўғрисидаги Фармони суд тизимини ислоҳ қилишда жуда катта аҳамиятга эга бўлди.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ҳамда юқорида кўрсатиб ўтилган қонунчилик ҳужжатларида суд ҳокимияти органларининг асосий вазифалари сифатида инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, давлат ва жамиятнинг манфаатларини, конституциявий тузумни ва мамлакатимизда қонун устуворлигини таъминлаш эканлигини ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлади. Бугунги кунда бу борадаги давлатнинг фаолияти ва унинг ижтимоий вазифаси аввалги тоталитар тузумдаги фаолиятдан бутунлай фарқ қилади. Унинг ҳимоя объекти негизда ва фаолиятининг марказий йўналишларининг асосида, биринчи навбатда инсон ва фуқаролар манфаатлари ётади.

Шу ўринда, мамлакатимизда ҳуқуқий давлат барпо этиш вазифаси кўп жиҳатдан одил судловни амалга ошириш соҳасида туб ўзгартиришлар қилишни ва уни давлат ҳокимиятининг чинакам мустақил ва эркин тармоғига айлантиришни тақозо этаётганлигини алоҳида қайд этиш лозим.

Бу борада Республикамиз Президенти И. А. Каримов асосли равишда қайд этганидек, авваламбор, ўтган йиллар мобайнида

¹ Қаранг: Шарифходжаев М., Абдумажидов Г., Шодиев Н., Рахимов Ф. Сила – в справедливости // Труд, 2001. – 28 сентябрь.

мамлакатимизда ҳуқуқий демократик давлатни шакллантиришнинг муҳим таркибий қисми бўлган, суд-ҳуқуқ тизими қурилишининг мутлақо янги концепцияси амалиётга татбиқ қилинди. Булар қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

а) судларнинг жиноий, фуқаролик ва хўжалик ишлари бўйича ихтисослашуви амалга оширилди;

б) қонунчиликка биноан суд ишларини апелляция ва кассация тарзида кўриб чиқиш институти жорий этилди;

в) тергов-суриштирув ва кишиларни ҳибсда сақлаш муддатлари сезиларли даражада қисқартирилди, ишларни судларда кўриб чиқишнинг қатъий муддатлари белгиланди.

Иккинчидан, суд соҳасида кадрларни танлаш ва тасдиқлашнинг самарали ва демократик ҳуқуқий механизми яратилди. Суд қарорларини ижро этиш бўйича департамент фаолият кўрсатмоқда.

Учинчидан, прокуратура органларининг суд жараёнига аралашувини жиддий чеклаш бўйича қонунчилик нормаларига зарур ўзгартишлар киритилди. Умуман, суд органлари, давлатимиз раҳбарининг фикрича, “жазолсвчи идора эмас, биринчи навбатда, фуқаролар манфаатини, жумладан, уларни давлат тазйиқидан ҳам ҳимоя қиладиган орган бўлиши керак. Тасаввур қилиб кўринг, одамларнинг онгида чуқур илдиз отган қарашларни ўзгартириш, ҳуқуқ-тартибот ходимлари, бутун адлия идоралари давлат манфаатларини эмас, фуқароларнинг ҳуқуқ, ва манфаатларини ҳимоя қилишига эришиш учун қанчалик катта, аниқ мақсадларга йўналтирилган ишларни амалга ошириш даркор”¹.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2010 йил 12 ноябрдаги қўшма мажлисида “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” номли маърузасида мамлакатимизни демократик янгиланишнинг бугунги босқичдаги энг муҳим йўналишларидан бири бўлган қонун устуворлиги ва қонунийликни мустаҳкамлаш, шахс ҳуқуқи ва манфаатларини ишончли ҳимоя қилишга қаратилган суд-ҳуқуқ тизимини изчил демократлаштириш ва либераллаштириш, юртимизда ҳуқуқий давлат асосларини янада такомиллаштириш ва аҳолининг ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтиришнинг ҳал қилувчи вазифаси бўлиб келаётганлиги борасида тўхталиб ўтилди².

¹ Қаранг: Каримов И. А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Т.: Ўзбекистон, 2005. Б. 143

² Қаранг: Каримов И. А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш Концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. 2010 йил 12 ноябрь. –Тошкент: Ўзбекистон, 2010. -56 б.

Шу билан бирга, мамлакат жинойий қонунчилигини эркинлаштириш бўйича муҳим чоралар амалга оширилди. Бунда МДХ мамлакатлари орасида биринчи бўлиб, Республикамизда Жиноят ва Жиноят-процессуал кодекслари қабул қилинганлигини кўрсатиб ўтиш жоиз. Мазкур қонун ҳужжатлари собиқ Иттифоқ давридаги жиноят ва жиноят-процессуал қонунлардан тубдан фарқ қилиб, уларда инсон ҳуқуқлари, ҳаёти, соғлиғи, шаъни, қадр-қиммати олий қадрият, деб эътироф этилди. Мамлакатимизда демократик жараёнлар чуқурлашиб боргани сари Жиноят Кодексининг моҳият ва мазмуни ҳам замон талаблари асосида такомиллашиб ва ривожланиб келмоқда. Хусусан, Республикамиз Президенти И.А.Каримовнинг 2001 йил 29 августда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақириқ олтинчи сессиясида “Адолат – қонун устуворлигида” мавзусида қилган маърузаларидаги назарий ва амалий йўл-йўриқлардан келиб чиқиб, жинойий жазолар либераллаштириш мақсадида, Жиноят Кодексига ўзида инсонпарварлик тамойилларини мужассамлаштирган муҳим ўзгартиришлар киритилди. Шу асосда жиноятларнинг янги таснифи ишлаб чиқилиб, унга мувофиқ оғир ва ўта оғир жиноятларнинг бир қисми ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноятлар доирасига киритилди ҳамда илгари ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятларнинг баъзилари эса, маъмурий ҳуқуқбузарлик, деб ҳисобланадиган бўлди.

Шу билан бирга, жинойий жазо тизимидан мол-мулкни мусодара қилиш жазоси чиқарилди. Бинобарин, бозор иқтисодиёти шароитида ҳамда инсон ҳуқуқлари олий қадрият сифатида қаралаётган бугунги кунда, ҳуқуқбузарликка нисбатан иккита жазо бериш ҳамда мол-мулкни мусодара қилиш жазосининг ҳуқуқбузар оиласининг умуман айбдор бўлмаган бошқа аъзоларига таъсир этиши инсонпарварлик тамойилларига мутлақо зид ҳисобланади. Бу борада, Президентимиз И.А.Каримов ҳақли равишда таъкидлаганларидек, “бошқа турдаги жинойий жазоларга қўшимча сифатида қўлланадиган ушбу жазо туридан шўролар даврида кенг фойдаланилган эди. Бундан кўзланган мақсад битта: яъни, одамни бутунлай синдириш, руҳан эзиш, уйдан, рўзғоридан айириш ва яна энг номақбули оиласи, фарзандларини асосий тирикчилик манбаидан маҳрум этиш эди”¹.

Жинойий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан ижтимоий хавфи катта бўлмаган қилмишни содир этганлар, етказилган моддий зарарни қоплаган тақдирларида, уларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо қўлланмаслиги тўғ-

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. –Т.: Ўзбекистон, 2002. –Б. 41

рисадаги янги қоида жиноят қонунига киритилди. Жазо тайинлашни либераллаштириш мақсадида киритилган ўзгаришлар, умуман олганда, Жиноят Кодексидаги жиноятларнинг 187 таркиби бўйича жарима санкцияларини қўллаш, судларга жазони жиноятнинг оғирлигига қараб мос равишда тайинлаш ва озодликдан маҳрум қилиш чорасини қўллагаслик имкониятини берди.

Шу ўринда алоҳида қайд этиш лозимки, одил судловни амалга ошириш шакли бўлган ярашув институти жорий этилди. Ушбу янгиликнинг моҳияти томонларнинг ярашганликлари муносабати билан айбдор шахсларни жиноий жавобгарликдан озод қилишда намоён бўлади. Дастлаб, 26 та жиноятга нисбатан ярашилганлик институти қўлланилган бўлса, бугунги кунда 30 та жиноятга нисбатан ушбу институтнинг қўлланилиши қонунда белгилаб қўйилди. Шу билан бирга, вояга етмай туриб ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир этган шахсларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланмаслиги белгиланди. Таъкидлаш жоизки, бундай қоидалар МДХга кирувчи бирорта давлатнинг жиноят қонунларида мавжуд эмас.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2005 йил 28 январда бўлиб ўтган қўшма мажлисида қилган маърузасида инсон ҳуқуқларини таъминлашни янада юқори босқичга кўтариш мақсадида, суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш ва янада либераллаштириш; шахсни ушлаб туриш, ҳибсга олиш, шунингдек бошқа процессуал мажбурий чораларни қўллаш учун санкция бериш ҳуқуқини судга ўтказиш; жазолаш тизимидан ўлим жазосини чиқариб ташлаш вазифаларини белгилаб берар экан, уларни бугунги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ва маънавий соҳаларда олиб борилаётган ислохотларнинг устувор йўналишлари эканлигини алоҳида таъкидладилар.

Бу борадаги ислохотларни амалга ошириш мақсадида, 2005 йил 10 мартда “Жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этиш мақсад ва вазифаларини амалга ошириш бўйича дастур ҳақида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-24-сонли қарори эълон қилинди. Ушбу қарорда Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузада белгиланган вазифаларни амалга ошириш йўл-йўриқлари кўрсатилди. Қарордаги асосий эътибор демократик ҳуқуқий давлатни барпо этиш, фуқаролик жамиятини шакллантириш, суд-ҳуқуқ тизимидаги ислохотларни жадаллаштириш ва бу тизимни янада такомиллаштириш, жиноят қонунчилигини инсонпарварлик, адолат, фуқаролик жамияти мезонларига мос равишда эркинлаштириш каби масалаларга қаратилди.

2005 йил 1 августдаги “�збекистон Республикасида ўлим жазосини бекор қилиш тўғрисида”ги Президент фармонининг қабул қилиниши инсон ҳуқуқларини таъминлашга қаратилган, дунё ҳамжамияти олдида мамлакатимиз шон—шухрати, обрўйини оширадиган ва юксакка кўтарадиган оламшумул тарихий ҳужжат ҳисобланади.

Таъкидлаш жоизки, мустақиллик йилларида ўта оғир жиноятларга нисбатан тайинланадиган фавқулодда жазо чораси ҳисобланган ўлим жазоси назарда тутилган жиноятлар сонини камайтиришга ҳаракат қилинди. Бу масала тадрижий йўл билан босқичма—босқич амалга оширилди. Тоталитар тузум даврида қабул қилинган 1959 йилги Жиноят Кодексида 33 та модданинг санкциясида ўлим жазоси назарда тутилган бўлса, мустақиллик йилларида қабул қилинган 1994 йилги Жиноят Кодексида 13 та, 1998 йилда Жиноят Кодексига киритилган ўзгаришлардан кейин 8 та, 2001 йилда қабул қилинган жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, Жиноят процессуал Кодекслари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодексига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги Қонунига мувофиқ 4 та, 2003 йилнинг декабридан эса 2 та жиноят таркиби учун, яъни, жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатларда қасддан одам ўлдириш ҳамда терроризм учун ўлим жазоси сақланиб қолинди. 2005 йил 1 августдаги “Ўзбекистон Республикасида ўлим жазосини бекор қилиш тўғрисида”ги Фармонга ва Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган Қонунга биноан, 2008 йил 1 январдан мамлакатимизда ўлим жазоси бутунлай бекор қилинди. Ушбу ислохотларнинг туб мазмун-моҳияти инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган бўлиб, унда инсонпарварлик тамойиллари ўз аксини топган ва у халқаро ҳуқуқ меъёрларига тўла мослиги билан ҳам аҳамиятлидир. Агар бу борада жаҳон тажрибасини таҳлил қиладиган бўлсак, Италия давлати 225 йилда, айрим Европа давлатлари 100 йилдан кўп вақт ичида ўлим жазосини бекор қилишга эришган. МДХ давлатлари жиноят қонунларининг қиёсий таҳлилига тўхталадиган бўлсак, мамлакатимиз Жиноят Кодексининг барча нормаларига инсонпарварлик ғоялари сингдирилганлигининг гувоҳи бўламиз. Хусусан, МДХга кирувчи қатор давлатларнинг жиноят қонунларида умрбод ёки узоқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш билан биргаликда, ўлим жазоси ҳам назарда тутилган. Масалан, Россия Федерацияси ЖК 6 та моддасида умрбод озодликдан маҳрум қилиш, 5 та моддасида ўлим жазоси; Қозоғистон ЖК 18 та моддасида умрбод озодликдан маҳрум қилиш, 18 та моддасида ўлим жазоси; Тожикистон ЖК 5 та моддасида умрбод озодликдан маҳрум, 5 та моддасида ўлим жазоси; Қирғизистон ЖК 3 та модда-

сида ўлим жазоси; Туркменистон ЖК 13 та моддасида ўлим жазоси ўз ифодасини топган.

Юқоридагилардан ҳам кўриниб турибдики, мамлакатимизда амалга оширилаётган суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотлар демократик андозаларга ва халқаро ҳуқуқ нормаларига тўла мос ҳолда шаклланиб бормоқда. Бинобарин, демократик тараққиёт йўлини танлаган ва жаҳон ҳамжамиятига аъзо бўлган давлатимизнинг миллий ҳуқуқий тизимида инсон ҳуқуқларига, демократия ва ижтимоий адолат ғоялари ўз ифодасини топгандир.

Бу борада ҳуқуқшунос олим М.Х.Рустамбоевнинг қуйидаги фикрларини келтириб ўтиш ўринлидир: “Ўзбекистон Республикасида суд-ҳуқуқ ислохотининг концептуал қоидаларини амалга ошириш жараёнининг таҳлили шуни кўрсатадики, сўнги йилларда суд ҳокимияти инсон ва фуқаро эркинликлари, конституциявий тузум, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш борасидаги ўз ваколатларини амалга оширувчи давлат ҳокимиятининг эркин, мустақил ва кучли тармоғи сифатида қарор топиши йўлида дадил қадамлар ташланди. Ҳуқуқий давлатда суд ҳокимияти давлатчиликнинг негизи, жамиятда ижтимоий тотувлик, ҳуқуқ-тартибот ва барқарорликни таъминловчи институт ҳисобланади”¹.

Шу билан бирга, мамлакатимизда амалга оширилаётган демократик ислохотлар ривожини суд-ҳуқуқ соҳасига оид тегишли қонунчилик ва амалиётни доимий тарзда шакллантириб боришни тақозо этади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг таъбири билан айтганда, “ижтимоий тараққиёт одимлари, жамиятимизда рўй бераётган, узоқни кўзлаб амалга оширилаётган демократик жараёнлар суд-ҳуқуқ тизимига жорий қилинаётган ислохотларни танқидий баҳолаб, уларни янада чуқурлаштиришни ва қатъиятлик билан олиб боришни талаб этмоқда”².

Хусусан, судларни янада ихтисослаштириш учун келажакда бир қатор ишларни амалга ошириш лозим. Бу ишлар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин: биринчидан, фуқаролик судларини моддий-техникавий жиҳатдан таъминлаш ҳамда ишларни кўриш учун шарт-шароитлар яратишни янада такомиллаштириш; иккинчидан, туманлараро судлар ўрнига ҳар бир туманда фуқаролик судларини ташкил қилиш; учинчидан, низоларнинг турларига қараб

¹ Рустамбаев М.Х. Современное состояние и перспективные задачи судебно-правовой реформы в Республике Узбекистан: Материалы международного симпозиума «Традиционное право Узбекистана и Японии». – Т., 2002. – С. 10

² Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10. –Т.: Ўзбекистон, 2002. –Б.32

судьяларни ихтисослаштириш ва уларнинг малакаларини замон талаблари асосида доимий ва тизимли ошириб бориш; тўртинчидан, ишни кўриш жараёнида судьянинг процессуал нуқтаи назардан тўлиқ мустақил бўлишини таъминлаш ва бошқалар.

Суд-ҳуқуқ соҳасини ижтимоий ҳаётнинг барча йўналишлари бўйича амалга оширилаётган демократик ислохотлар билан ҳамоҳанг тарзда олиб бориш, ушбу ислохотларнинг туб мақсади инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш ва кафолатлашда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Албатта, мустақил суд ҳокимиятини шакллантириш ва такомиллаштириш борасида биз турли мамлакатларнинг тажрибасидан ҳам унумли фойдаланишимиз керак. Зеро, ҳуқуқий давлат қуриш йўлидан бораётган турли мамлакатларда суд тизимини ташкил этишнинг ўзига хос механизмлари мавжуд. Уларнинг қонунлари ва анъаналари бир-биридан фарқ қилади, аммо, бундан қатъи назар, дунё ҳуқуқий харитасидаги етакчи ҳуқуқ оилаларига мансуб ривожланган давлатлар суд тизимининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш ва шу асосда уларнинг илғор тажрибаларини мамлакатимиз миллий ҳуқуқ тизимига сингдириш амалга оширилаётган суд-ҳуқуқ ислохотларининг муваффақиятини таъминлашда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Шу жиҳатдан олганда, мазкур рисолада ҳам хорижий мамлакатларда суд тизимининг тузилиши ва унинг ҳуқуқий тизимдаги ўрни билан боғлиқ масалалар ўз ифодасини топган. Бунда, англо-саксон, романо-герман, диний-анъанавий ва бошқа ҳозирги кундаги мавжуд ҳуқуқий оилаларга кирувчи айрим ривожланган давлатларнинг суд тизимини ёритишга алоҳида эътибор қаратилган.

Рисолани тайёрлашда мамлакатимиз ва хорижда эълон қилинган юридик адабиётлар ҳамда интернет материаллари атрофлича ўрганилган ҳамда таҳлил этилган. Албатта, битта рисолада таҳлил этилган давлатлар суд тизимларининг барча хусусиятларини қамраб олиш мумкин эмас. Шу жиҳатдан олганда, мазкур рисолада ҳам суд ҳокимиятининг ташкилий-ҳуқуқий механизмларини барча жиҳатлари очиб берилмаган бўлиши мумкин. Лекин рисола баён этилган масалалар китобхонларнинг, айниқса, бўлғуси ҳуқуқшуносларнинг ҳуқуқий дунёқарашини бир қадар кенгайтишига ҳисса қўшади, деб умид қиламиз.

1. ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР СУД ТИЗИМИНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

Суд органларининг таркиби. Суд органлари ўз таркибига қуйидаги бир қатор давлат хизматчиларини қамраб олади: прокурорлар (судлар қошида), суд терговчилари, суд девонхонаси ходимлари, суд мажлиси котиблари ва бошқалар. Хорижий мамлакатларнинг кўпчилигида судьялар, прокурорлар ва суд терговчилари умумлашган ҳолда магистратлар, деб юритилади. Бошқалар эса суд органлари хизматчилари сифатида эътироф этилади. Судларнинг кўпчилик ходимлари у ёки бу мақомда суд жараёнида иштирок этишлари мумкин (масалан, айбловни қўлловчи прокурорлар, мажлис баённомасини юритувчи котиблар). Лекин суд мажлисида асосий рол судьяга тегишли бўлади. Шу жиҳатдан олганда, судьяларга юқори талаблар қўйилади. Чунки, улар кишиларнинг тақдирини ҳал қилишга қаратилган муайян ваколатларга эгадирлар. Судья касбий талабларга (олий юридик маълумот ва одатда бошқа ҳуқуқшунослик билан боғлиқ лавозимларда муайян муддат иш стажига эга бўлиш) жавоб бериши, юқори даражада ахлоқий сифатларга эгаллиги (нафақат муқаддам судланмаганлиги, балки доғ тушмаган обрў-эътиборга ҳам эга бўлиши), муайян ҳаётий тажрибага эга бўлиш (одатда, кўпчилик мамлакатларнинг қонунчилигида судьялик лавозимини эгаллаш учун юқори ёш цензи белгилаб қўйилган бўлади) кабилар киради.

Таъкидлаш жоизки, муайян суд муассасаларида судьяларнинг сони бир биридан жиддий тарзда фарқ қилади. Ишларни биринчи инстанция тартибида кўриб чиқадиган туман, муниципалитетлараро судлар ва суд округлари судларида ўн ёки ундан ортиқ судьялар фаолият юритишлари мумкин. Масалан, Германиянинг 5 та адлия федерал судларининг ҳар бирида ўртача 21 нафар, АҚШ Олий судида 9 нафар, Япония Олий судида 15 нафар, Ҳиндистон Олий судида 17 нафар судья фаолият юритади.

Хорижий мамлакатларда судлар таркибини шакллантириш. Хорижий мамлакатларда судлар турли хил усуллар билан шакллантирилади. Хусусан, АҚШнинг кўпгина штатларида судьялар фуқаролар томонидан сайланади.

Тоталитар режимли айрим социалистик давлатларда қуйи судларнинг судьялари фуқаролар ёки вакиллик ҳокимият органлари томонидан сайланади. Лекин, кўпчилик давлатларда судьялар корпусининг асосий қисми тайинланади ва шу билан бирга, судларнинг юқори таркиби ҳокимиятнинг турли тармоқлари иштирокида шакллантирилади. АҚШда Олий суд аъзолари президент томонидан

сенатнинг розилиги асосида тайинланади. Японияда бош судья Министрлар кабинетининг тақдимига кўра, император томонидан тайинланса, Олий суднинг бошқа аъзолари эса кабинетнинг ўзи томонида, лавозимларига тайинланади. Италия ва Францияда судьялар танлов асосида судларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари, яъни магистратура олий кенгаши томонидан тайинланади. Буюк Британияда судьялар лорд-канцлер (амалда адлия вазири) томонидан танловсиз, унинг қошидаги комиссиянинг маслаҳати асосида тайинланадилар. Судьялар одатда умрбод ўз вазифаларига тайинлансалар-да, улар ўз лавозимларини амалда муайян ёшга етгунча эгаллаб туришлари мумкин (Буюк Британияда 72 ёш, Японияда 65 ёш) ёки муайян муддатга (одатда 5-10 йил) тайинланадилар. Социалистик типдаги давлатларда судьялар муайян муддатга, одатда 5 йилга тайинланадилар. Шу билан бирга, судьялар ўз лавозимларидан қуйидаги ҳолатларда, яъни жиноят, нолайиқ хатти-ҳаракатларни содир қилганларида муддатидан илгари ҳам четлаштирилишлари мумкин.

Социалистик мамлакатларда халқ маслаҳатчилари фуқароларнинг хизмат жойларида ўтказиладиган мажлисларда очиқ овоз бериш йўли билан сайланадилар. Ассизлар, шеффенлар, қасамёд қилдирилган суд маслаҳатчилари (айрим мамлакатларда 70 ёшдан ошмаган фуқаролар) номзодлари муниципал кенгашлар томонидан обрўли фуқаролар орасидан тузиладиган рўйхат асосида ва кейинчалик қуръа ташлаш йўли билан танланиб суд мажлиси таркибига киритиладилар. Муайян ишлар бўйича қасамёд қилдирилган суд маслаҳатчиларини танлаш суд жараёни иштирокчилари билан келишилган ҳолда, судьянинг қарори асосида ҳам амалга оширилиши мумкин.

Прокурорлар ва суд терговчилари айрим мамлакатларда юқоридаги тартибда вазифаларига тайинлансалар-да (фақат умрбод эмас), бошқа мамлакатларда қатъий марказлаштирилган ва бўйсунув тартибида бош прокурорлар томонидан тайинланадилар.

Магистратларга айниқса, судьялик лавозимига номзодларга юқорида таъкидланганидек, юқори талаблар қўйилади. Хусусан, юқори ёш цензи қонун билан белгиланади (масалан, Украина Конституциясига кўра, 25 ёшдан кам бўлмаган), айрим ҳолатларда эса одатга кўра, мазкур масала ҳал этилади (масалан, Францияда 40 ёшга етмаган шахсларни судьялик лавозимига тайинламаслик қабул қилинган). Юқоридагилар билан бирга, хорижий мамлакатлар қонунчилигида судьялик лавозимини эгаллаш учун номзодлар бир қатор босқичларни ўташлари лозимлиги кўзда тутилган. Ушбу босқичлар муайян муддатни талаб этганлиги учун номзодларнинг

Ўз-ўзидан ёши кичик бўлиши мумкин эмас. Хусусан, Германияда олий юридик ўқув юртини тугатган ва давлат (назарий) имтиҳони топширган номзод судда узоқ муддат давомида стажировкадан ўтган бўлиши, яъни девонхона ходими, суд терговчиси каби лавозимларда фаолият юритиши лозим бўлади. Шундан кейин номзод судья ва бошқа суд ходимлари олдида амалий имтиҳонни топшириши талаб этилади. Имтиҳондан ўтган номзодларга судья унвони берилади. Лекин шу билан бирга, уларга судья лавозими берилмасдан, фақат ушбу лавозимга номзодлар рўйхатига киритилдилар (ушбу рўйхат федерал адлия вазирлиги ҳамда ўлкаларнинг адлия вазирликлари томонидан юритилади). Ўз навбатида, судья унвони берилган номзодлар тегишли лавозимга тайинланишларигача адлия органларида бошқа лавозимларда муайян муддатга ишлаб туришлари лозим.

Хорижий мамлакатларда судьяларнинг мақоми. Юқорида судьялар мақомини белгиловчи айрим жиҳатлар тўғрисида, яъни уларни лавозимларига тайинлаш масалалари юзасидан тўхталиб ўтилди. Судьялар мақомининг муҳим хусусияти бўлиб, уларнинг алмашилмаслиги тамойили ҳисобланади. Бу судьяларнинг муддатидан олдин ўз лавозимларидан бўшатилмаслигини англатади. Қонунда белгилаб қўйилган ёшга етганлик, жиноят содир қилганлик ёки номуносиб хатти-ҳаракат қилиш ёхуд ўз ихтиёрига кўра, истеъфога чиқиш ҳолатлари бундан мустаснодир.

Судьяларнинг алмашилмаслиги тамойили шунингдек, ҳокимият тепасида сиёсий кучларнинг ўзгарган ҳолатда ҳам судьялар мақомига таъсир этмасликни назарда тутаяди. Социалистик давлатларда судьялар худди депутатлар каби уларни сайлаган сайловчилар ёки тегишли вакиллик органлари томонидан муддатидан олдин чақириб олинишлари мумкин.

Судьялар ўз фаолиятларида мустақил бўлиб, улар фақат қонунга бўйсундилар. Шунингдек, улар сиёсатдан ва партиялардан холи тарзда фаолият юритадилар. Одатда, судьялар бирор-бир партияга аъзо бўлишлари, сиёсий тadbирлар ва иш ташлашларда иштирок этишлари мумкин эмас. Судьяларга бир вақтнинг ўзида бир неча мансабни эгаллашга ҳам йўл қўйилмайди. Хусусан, улар тadbиркорлик ва бошқа ҳақ тўланадиган фаолият билан шуғулланишлари мумкин эмас. Суд муассасаларида шунингдек, қариндошлик алоқаларининг бўлиши ҳам инкор этилади. Қонун судьяларнинг ўз лавозимларида турган вақтларида уларга бериладиган моддий рағбатлантирилишларнинг ҳам камайишига йўл қўймайди.

Суд органлари тизими. Суд органларининг тизими муайян давлатнинг тузилиши, яъни федератив ёки унитар шаклига қараб

турлича бўлиши мумкин. Унитар тузилишга эга бўлган давлатларда одатда, умумий судларнинг ягона тизими мавжуд бўлади. Федератив давлатларда ҳам ягона тизим мавжуд бўлса-да (масалан, Канада), айрим бундай шаклдаги давлатларда федерал судлар тизими билан бирга, федерация субъектларининг алоҳида суд тизими ҳам фаолият юритиши мумкин (масалан: АҚШ). Агар бундай тизим мавжуд бўладиган бўлса, федерал судлар фақат федерал қонунларни қўллайдиган бўлсалар, федерация субъектлари судлари эса, федерал қонунлар билан бирга, ўзлари мансуб бўлган субъектларнинг ҳам қонунчилигини татбиқ этадилар.

Деярли барча давлатларда турли хил бўғиндаги умумий судлар фаолият юритадилар (аҳолисининг сони ўн минг кишидан кўп бўлмаган Науру, Тувалу каби кичик давлатлардан ташқари). Тегишли ишлар аввало, биринчи инстанция судларида кўриб чиқилади (сулҳпарвар судлар, полиция судлари, туман судлари, суд округлари судлари ва бошқалар). Кўпгина мамлакатларда иккинчи инстанция тартибда махсус апелляция ёки юқори судлар иш кўрадилар. Биринчи инстанция суди қарорлари устидан мазкур судларга шикоят билан мурожат қилиш мумкин. Апелляция судларида биринчи инстанция тартибдаги жараён қайта такрорланади, шу билан бирга, ушбу инстанцияда янги гувоҳларни жалб этиш ва қўшимча далилларни тақдим этиш имконияти мавжуд. Кейинги инстанция бу кассация инстанциясидир. Мазкур инстанцияда ишлар юқори турувчи суд, олий суд ёки расман кассацион, деб номландиган судларда кўриб чиқилади. Улар фақат профессионал судлар таркибда, ташкил топган бўлиб, бунда ишга алоқадор фактлар, далиллар эмас, балки тегишли ишнинг суд жараёнида қонун талабларига риоя этилган ҳолда, олиб борилган ёки борилмаганлиги тўғрисидаги масала кўриб чиқилади.

Шу билан бирга, юқорида қайд этиб ўтилган тартиб айрим мамлакатларда ўзига хос хусусиятларга эга бўлиши мумкин. Хусусан, Олий судлар Конституцияда ёки қонунда белгилаб қўйилган тартиб ва масалалар юзасидан ишларни биринчи инстанция тартибда ҳам кўриб чиқиш ваколатларига эга. Биринчи инстанция судлари жиноий ва фуқаролик ишларининг деярли кўпчилигини кўриб чиқадиладар. Сулҳпарвар судлар эса, ижтимоий аҳамияти юқори бўлмаган жиноий ишлар ҳамда даъво қиймати кам бўлган айрим фуқаролик ишларини яқка тартибда кўриб чиқиб ҳал этишлари мумкин.

Судларда ўз-ўзини бошқарув. Юқорида таъкидланиб ўтилгандек, суд ҳокимияти махсус юқори турувчи органга эга бўлади. Ушбу орган судларнинг фаолиятини назорат қилади, уларни лаво-

зимига тайинлаш, озод этиш, бир жойдан иккинчи жойга ўтказиш, мансаб даражасини кўтариш, уларга нисбатан интизомий жавобгарликни белгилаш каби масалаларини ҳал этади. Мазкур органлар хорижий мамлакатларда турлича номланади. Хусусан, Италия, Франция ва Руминия каби давлатларда улар Магистратура олий кенгаши, Болгарияда – Олий суд кенгаши, Албанияда – Одил судлов олий кенгаши, Украинада – Олий адлия кенгаши, деб юритилади. Одатда бундай орган таркибига Олий суд раиси, Адлия вазири, Бош прокурор киради. Шу билан бирга, унинг таркибини муайян қисми давлат бошлиғи томонидан тайинланса, бошқа қисми судьяларнинг умумдавлат миқёсидаги съездида сайлаб қўйилади (бундай амалиёт асосан постсоциалистик мамлакатларда қўлланилади).

Одил судлов ва суд ҳокимиятини амалга оширишнинг конституциявий тамойиллари. Суд ҳокимияти махсус суд жараёни асосида яқка судья ёки суд коллегияси томонидан амалга оширилади. Айрим мамлакатларда судья суд жараёни доирасидан ташқарида бўлган бошқа тусдаги ваколатларга ҳам эга бўлади. Масалан, Швецияда судья мажбурий тартибда мулкни инвентаризациядан ўтказиш, Украинада суд қарори эълон қилингунга қадар, муайян мулкни бегоналаштиришни ман этиш, АҚШда суд (маъмурий) буйруқларни чиқариш ҳуқуқлари кўзда тутилган. Бундай буйруқлар билан шунингдек, газеталарни тарқатишни тўхтатиб қўйиш (лицензиядан маҳрум қилмаган ҳолда), иш ташлашни тўхтатиб қўйиш (уни ўтказишни умуман ман этмаган ҳолда), жамоат жойларида оммавий йиғинларни ўтказишни суд қароригача муайян муддатга қолдириш мумкин.

Таъкидлаш жоизки, деярли барча мамлакатларда судларнинг фаолияти Конституцияда мустақамлаб қўйилган тамойиллар асосида амалга оширилади. Бунда айрим тамойиллар умумий характер касб этса, бошқалари кўпроқ жиной жараёнга нисбатан татбиқ этилади. Чунки, ушбу жараёнда инсон ҳуқуқларини муҳофаза этиш бошқа соҳаларга нисбатан кўпроқ аҳамиятга эга бўлади.

Умумий конституциявий тамойиллар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1) Одил судловни фақат судлар томонидан амалга оширилиши, бунда бошқа мансабдор шахслар ва давлат органлари одил судлов функциясини ўзларига ўзлаштириб олиш ҳуқуқига эга бўлмайдилар.

2) Судьяларнинг мустақиллиги ва фақат қонунга бўйсунишлари. Ҳеч қайси давлат органи, мансабдор ёки бошқа шахс судга у ёки бу ишни қандай ҳал этиш юзасидан кўрсатма бериш ҳуқуқига

эга эмас. Судьялар барча ишларни қонун асосида ва ўзларининг шахсий эътиқодларидан келиб чиқиб ҳал этишлари лозим. Агар юқори турувчи суд куйи инстанциянинг қарорини бекор қиладиган бўлса, бунда у мазкур судга ишни қандай ҳал қилиш лозимлиги юзасидан кўрсатма бермасдан, балки уни бошқа таркибдаги суд коллегиясига юборади. У эса ўз навбатида, мазкур ишни ўзининг эътиқодидан келиб чиқиб ҳал қилади.

3) Судга эркин мурожаат қилиш. Тегишли қонун йўқлиги ёки унинг ноаниқлиги сабабли, муайян ишларни кўриб чиқишга қабул қилишдан бош тортиш мумкин эмас. Бунда суд тегишли даъвони қабул қилиши ва кўриб чиқиши шарт (у фақат таъллуқлилиқ ва судловлилиқ нуқтаи назаридан ишни қайтариши мумкин).

4) Одил судловни жамоавийлик (коллегиаллик) асосида амалга оширилиши. Сулҳпарвар, полиция ёки бошқа судьялар фақат майда ҳуқуқбузарликларнигина якка тартибда кўриб чиқишлари мумкин.

5) Суд жараёнини томонлар тушунадиган тилда ёки давлат ҳисобидан таржимон билан таъминлаш асосида юритиш.

6) Ошкоралиқ, яъни судларнинг очиқ, оммавий тарзда фаолият юритиши. Ёпиқ суд мажлисларини фақат давлат сири, томонларнинг жинсий ҳаётига оид масалалар кўрилаётган бўлсагина ўтказилишига йўл қўйилади.

7) Суд қарорларини апелляция, кассация, назорат тартибда шикоят бериш ва қайта кўриб чиқиш имкониятининг мавжудлиги. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, англо-саксон ҳуқуқий оиласига мансуб мамлакатларда фақат апелляция, романо-герман ҳуқуқ оиласига мансуб давлатларда апелляция ва кассация, Австрия ва Германияда – апелляция ва ревизия инстанцияларида ишлар қайта кўриб чиқилади.

8) Суд хатолари учун давлатнинг маъсуллиги. Давлат жисмоний ёки юридик шахсга одил судловни нотўғри амалга оширилиши ва суд қарорларининг хато чиқарилганлиги оқибатида етказилган зарарни қоплайди. Албатта бунда, давлат регресс даъво ҳуқуқига эга бўлади. Яъни давлат жабрланувчига тўлаган суммани айбдор судьядан (агар унинг айби исботланадиган бўлса) қайта ундириб олади.

Юқоридаги тамойиллар билан бирга, хорижий мамлакатларнинг конституцияларида жиноий жараён соҳасига оид бўлган махсус тамойиллар ҳам кўзда тутилган. Бундай тамойиллар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: айбланувчининг ишни қасамёд қилдирилган маслаҳатчилар иштирокида кўриб чиқишни талаб қилиш ҳуқуқи; адвокат ёрдамидан гумон қилинувчини ушланган ёки

ҳибсга олинган вақтдан бошлаб фойдаланиш ҳуқуқи; айбсизлик презумцияси; ҳеч кимнинг битта жиноят учун такроран жазоланмаслиги; одил судловни амалга оширишда ноқонуний йўллар билан эгалланган далиллардан фойдаланишга йўл қўйилмаслиги; жавобгарликни ўрнатувчи ёки оғирлаштиришни кўзда тутадиган қонуннинг орқага қайтиш кучига эга эмаслиги ва бошқалар.

Таъкидлаш жоизки, юқорида санаб ўтилган тамойилларнинг айримлари жиноят жараёнига ҳамда фуқаролик ишларига таъллуқлидир.

Одил судловни амалга оширишга кўмаклашувчи органлар ва мансабдор шахслар. Хорижий мамлакатларда тегишли норматив ҳужжатларида суд ҳокимиятини амалга оширишга кўмаклашувчи органлар ва мансабдор шахсларнинг фаолият йўналишлари муайян даражада белгилаб қўйилган. Гап бу ерда прокурорлар, терговчилар, адвокатлар, нотариуслар, суд полицияси, суд ижрочилари ҳақида кетмоқда. Мазкур субъектларнинг ваколатлар доираси махсус қонунлар билан тартибга солинади.

Прокуратура жиноят содир қилган шахсларни жиноий таъқиби билан шуғулланади. У давлатнинг вакили сифатида фаолият юритиб, судларда давлат айбловини қўллайди, жазони ўташ муассасалари, қонунийликнинг ҳолати устидан назоратни амалга оширади. Айрим хорижий мамлакатларда прокуратура Адлия вазирлиги қошида фаолият юритади (масалан, АҚШда Бош прокурор вазифаси Адлия вазири зиммасига юклатилган). Испания, Италия, Украина каби давлатларда прокуратура алоҳида тизим сифатида парламентга ёки президентга ҳисобдор орган сифатида ташкил этилган. Францияда прокурорлар судлар қошида фаолият юритиб, яхлит иерархик тизимни ташкил этмаган. Буюк Британияда прокуратура умуман мавжуд эмас. Ушбу мамлакатда прокурорларнинг функцияларини адвокатлар корпуси амалга оширади.

Терговчилар айрим мамлакатларда прокуратурага бўйсуниб, у билан бирга яхлит тизимни ташкил этса, бошқа давлатларда судлар қошида ёки тергов кўмитаси типдаги алоҳида тизим сифатида фаолият юритадилар.

Хорижий мамлакатларда адвокатура – мустақил ва ўзини-ўзи бошқаришга асосланган ташкилот сифатида ташкил этилган. Адвокатура коллегиялари округ ва олий судлар қошида фаолият юритади. Айрим социалистик ва постсоциалистик давлатларда адвокатура ягона ташкилот сифатида ташкил этилган, шу билан бирга, англо-саксон ҳуқуқий оиласига мансуб мамлакатларда ҳам олий малакага эга бўлган адвокатларнинг умумдавлат миқёсидаги ташкилоти мавжуд (масалан, Буюк Британия). Фарб давлатларининг

айримларида адвокатура хусусий ҳуқуқнинг ташкилоти эмас, балки оммавий корпорация сифатида, Адлия вазирлиги назорати остида фаолият юритади.

Суд полициялари судлар қошида ташкил этилган бўлиб, улар асосан, мажлис залида тартибни сақлайдилар, айбланувчи ва судланувчиларни кўриқлайдилар, судьянинг бошқа кўрсатмаларини бажарадилар.

Суд ижрочилари суд қарорларини ижросини таъминлайдилар, хусусан, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларида мулкни рўйхатга олишни амалга оширадилар. Нотариуслар амалга оширалаётган битимларни, юридик фактларни, ҳодисаларни гувоҳлантирадилар ва тасдиқлайдилар ҳамда айрим судгача бўлган функцияларни бажарадилар.

Суд жараёнининг турлари. Хорижий мамлакатларда суд ва квазисуд (одил судловнинг айрим вазифаларини амалга оширувчи)ларнинг бир қанча турлари мавжуд.

1) Судгача ишларни кўриб чиқувчи органлар, масалан, Франция ва Италияда медиатор ва консилиатор (воситачилар ва яраштирувчилар). Улар одатда ўз лавозимларига маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари – муниципалитетлар томонидан ҳуқуқ асосларидан хабардор бўлган истеъфодаги давлат хизматчилари орасидан тайинланадилар. Ўз навбатида, мазкур шахслар кўшниллар ўртасида келиб чиқадиган майда низолар, ижара ҳақини ундириш каби ишларни кўриб чиқадилар. Ҳиндистонда халқ судлари ташкил этилган бўлиб, улар юқоридаги каби ишлар билан бирга, транспорт билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар юзасидан ҳам ишларни кўриб ҳал этадилар. Собиқ Иттифоқ даврида ва ҳозирги социалистик давлатларда ўртоқлик судлари ташкил этилган бўлиб, улар айрим майда низолар ва ҳуқуқбузарликларни кўриб чиққанлар. Агар томонлардан бирортаси ушбу судларнинг қарорларидан норози бўладиган бўлса, ушбу қарорлар биринчи инстанция суди томонидан тасдиқлангандан кейингина юридик кучга эга бўлган.

Юқоридаги қайд этиб ўтилган судларга ўхшаш бўлган органлар АҚШда ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг функцияларини тегишли муассасалар қошида ташкил этилган маъмурий судлар, Буюк Британияда маъмурий трибуналлар амалга оширадилар. Шу билан бирга, ушбу судлар нафақат маъмурий ишларни, балки бошқа масалаларни ҳам кўриб чиқадилар (масалан, Буюк Британияда ушбу судлар уй-жой тўловлари, соғлиқни сақлаш, меҳнат, солиқ соҳасидаги низоларни ҳам кўриб чиқадилар). Трибунал аъзолари бўлиб, давлат хизматчилари эмас, балки жамоат арбоблари, юристлар ҳисобланадилар. Маъмурий судлар ва трибуналларнинг қарор-

лари устидан судга (давлат) шикоят қилиш мумкин. АҚШда эса, ушбу қарорлар тегишли муассасанинг бошлиғи томонидан бекор қилиниши кўзда тутилган.

2) Жиноий ишлар, фуқаролик ва меҳнат низоларини кўриб чиқувчи умумий юрисдикция судлари. Маъмурий судлар мавжуд бўлмаган айрим постсоциалистик давлатларда ушбу судлар маъмурий адлияга тегишли бўлган муайян функцияларни амалга оширадilar. Хорижий мамлакатларда умумий судларни ташкил этишнинг қуйидаги тўртта моделини кўрсатиб ўтиш мумкин: англо-саксон, романо-герман, социалистик ва ислом ҳуқуқий оилалари доирасида.

Англо-саксон моделида Олий суд бошчилигидаги ягона суд тизими мавжуд (шу билан бирга, АҚШда судларнинг федерал тизими билан бирга, яна штатларнинг суд тизими ҳам фаолият юритади. Бунда уларнинг ҳар бирига федерация Олий суди ёки штат Олий суди бошчилик қилади). Англо-саксон моделида ишларни кўриб чиқишда асосан суд прецедентидан фойдаланилади. Ушбу ҳолат ўз навбатида, қонунчиликнинг ролини анча сусайтиради. Ушбу моделда судьянинг суд жараёнидаги роли пассив бўлиб, у асосан мажлисни олиб боради ва жиноят ишларида судланувчининг айбдорлиги тўғрисидаги масалани ҳал этмайди. Чунки, ушбу тизимда судья ва қасамёд қилдирилган маслаҳатчиларнинг ваколатлари ажратилган.

Романо-герман моделида одатда ягона суд тизими мавжуд бўлмасдан, балки у ярим тизимлилик характерга эга. Ихтисослашган суд тизимларида ўзларининг олий органлари мавжуд бўлади. Шу жиҳатдан олганда, уларнинг ҳаммаси бирлашиб, умумий судларни намоён қиладилар. Масалан, Германияда бешта Олий федерал судлар ташкил этилган. Судларни ташкил этишнинг ушбу тизимида асосий ҳуқуқ манбаси бўлиб қонунчилик ҳисобланади, суд прецедентлари эса, жуда кам қўлланилади. Олдинги ўринларда таъкидлаб ўтилганидек, ушбу моделда апелляция билан бирга, шикоят тартибининг кассация ва ревизия шаклларида фойдаланилади. Судья суд жараёнида фаол иштирок этиб, нафақат ишга оид муайян далилларни баҳолайди, балки уларни ўзи ҳам тўплайди. “Халқ судьялари”, “Тегишли малакага эга бўлмаган судьялар” (ассизлар, шеффенлар) судьялар билан биргаликда, жазоларни белгилашда иштирок этадилар.

Суд тузилишининг социалистик моделига қуйидаги хусусиятлар хос: барча даражадаги судьялар ва халқ маслаҳатчиларининг сайлаб қўйилиши; маъмурий-ҳудудий бирликларнинг чегаралари билан суд округлари чегараларининг бир-бирига мос келиши (мах-

сус суд округлари ташкил этилмайди). Маҳаллий кенгашлар томонидан сайланган суд ушбу орган фаолият юритадиган ҳудуд доираси учун ваколатли ҳисобланади.

Судларни ташкил этишнинг ислом модели шахсий характерга эга бўлиб, бунда фақат ушбу динга эътиқод қилувчилар ёки бундай судда ишларни кўришга розилик билдирган шахсларга оид масалалар кўриб чиқилади. Ислום суд тизимида халқ маслаҳатчилари, ассизлар, қасамёд қилдирилганлар суди мавжуд эмас. Суд жараёни шариат нормалари асосида амалга оширилади. Бунда фуқаролик ва жиноий жавогарликлар ўзига хос шаклларда намоён бўлади. Айрим мусулмон давлатларида суд қарорлари устидан шикоят қилиш тартиби мавжуд эмас. Қарорлардан норози бўлган томонлар олий диний мнсабдор шахсга мурожаат қилишлари мумкин. Одатда бундай шахс бўлиб, монарх ёки айрим мамлакатларда, хусусан Нигерияда юқори турувчи мусулмон судлари ҳисобланади.

3) Махсус судлар. Бундай судлар тизимига ҳарбий, вояга етмаганлар ишлари, меҳнат, ер ва сув низолари, даъво, тижорат ишлари бўйича судлар киради. Бундай судларда судьялар юридик маълумот билан бирга, бошқа маълумотларга ҳам эга бўладилар (масалан, вояга етмаганлар ишлари бўйича судларда педагогик маълумот). Меҳнат низолари бўйича судларда айрим қасаба уюшмалари вакиллари ҳам судья сифатида фаолият юритишлари мумкин. Бундай суд жараёнида ишлар қисқа муддатларда маслаҳатчилар иштирокисиз профессионал судьялар коллегияси томонидан кўриб чиқилади. Ушбу судлар умумий судларнинг бўлинмалари сифатида фаолият юритиб, ўзларининг юқори турувчи суд тизимларига эга бўлмайдилар (Германияда махсус судларнинг иерархик тизими мавжуд).

4) Бошқарув соҳасида фуқароларнинг ҳуқуқларини бузилиши билан боғлиқ масалалар бўйича фуқаролар билан мансабдор шахслар ва давлат органлари ўртасида юзага келадиган низоларни кўриб чиқувчи маъмурий судлар. Бундай судлар вазирликлар ва бошқа бошқарув органлари қошида ташкил этилади ҳамда одатда яхлит тизимдан иборат бўлади. Хусусан, Франция, Швеция каби мамлакатларда Олий маъмурий судлар ташкил этилган (Францияда – Давлат Кенгаши). Маъмурий судлар тизими айрим постсоциалистик давлатларда ҳам мавжуд.

5) Одат ҳуқуқи судлари – булар қабила судлари бўлиб, уларда дохийлар ва оқсоқоллар иштирок этадилар. Мазкур судлар кўшнлар ўртасидаги, ер, ўрмон, яйловдан фойдаланиш борасидаги низоларни, оила ҳуқуқига кирувчи айрим масалаларни қабила одатлари асосида кўриб чиқадилар. Ушбу судлар жиноят ишларини

кўриб чиқишга ваколатли бўлмайдилар. Уларнинг қарорлари қонунга зид келадиган бўлса, тан олинмайди. Қабила судларининг қарорлари устидан умумий юрисдикция судларига шикоят келтириш мумкин.

Суд тизимида Конституциявий судлар, шунингдек олий мансабдор шахсларнинг конституциявий жавобгарлиги масалаларини кўриб чиқувчи судлар алоҳида ўрин тутати (масалан, Францияда Юқори одил судлов суди, Польшада Давлат трибунали). Айрим мамлакатларда черков судлари ҳам фаолият юритади. Улар руҳонийлар билан боғлиқ ишларни кўриб чиқадилар, айрим ҳолларда эса, қавм аъзоларига нисбатан ҳам жазолар белгилашлари мумкин. Деярли барча хорижий мамлакатларда конституция ва қонунларда белгилаб қўйилган тартибда ташкил этиладиган, суд тартиби қоидаларидан ташқарида фаолият юритадиган фавқулодда судларнинг ташкил этилиши ман этилган. Шу билан бирга, айрим ҳарбий режим ҳолатидаги мамлакатларда бундай судлар одатда ташкил этилади.

2. АНГЛИЯ СУД ТИЗИМИ

Англо-саксон ҳуқуқ оиласига мансуб мамлакатларда судлар тизимини кўрадиган бўлсак, улар қуйидагилардан иборат: Канада Олий суди ва Канада федерал суди; АҚШда Олий суд, шунингдек, алоҳида штатлар даражасида штатларнинг Олий судлари; Англияда Тож суди, Юқори суд, Апелляцион судлар ва Лордлар палатасининг Апелляцион қўмитаси ҳамда Махфий кенгашнинг суд қўмитаси.

Лордлар палатаси бугунги кунда Апелляция суди йўл қўйган хатоларни тузатиш бўйича муҳим функцияларни бажариб келмоқда. Фақат, 1995 йилнинг ўзида Лордлар палатаси томонидан фуқаролик ишлари бўйича қарорларнинг 39%га яқини ва жиноий ишлар бўйича 25%и (Лордлар палатаси томонидан кўрилган Апелляция суди қарорлари устидан берилган шикоятларнинг умумий сонидан ҳисоблаганда) бекор қилинганлигини айтиш етарли. Айрим йилларда бу кўрсаткичлар яна ҳам юқори бўлган.

Махфий кенгаш Суд қўмитаси. Мазкур қўмита 1833 йилги “Суд қўмитаси тўғрисида”ги Қонун асосида ташкил топган. Аслида Махфий кенгаш мустамлака давридан мерос бўлиб қолган қадимий муассаса ҳисобланади. Британ империяси ҳукм сурган вақтларда Махфий кенгаш Лондонда жойлашган бўлиб, у британ мустамлакалари ва доминионларидаги судларга нисбатан олий апелляция суди функциясини бажарган.

Бугунги кунда Махфий кенгаш Суд қўмитаси апелляция эски тартибининг сақланишини мақбул топган собиқ британ ҳудудларидаги суд ҳокимияти қарорлари устидан берилган апелляцияларни кўриб чиқади. Буларга Сингапур, Янги Зеландия, Ямайка, Барбадос, Тринидад - Тобаго, Шри-Ланка ва бошқалар киради (жами бўлиб 25 та ҳудуд назарда тутилади). Британия бошчилик қиладиган ҳамдўстлик таркибига кирувчи бошқа мамлакатларда бундай тартиб уларнинг суверенитети билан сиғиша олмаслигини таъкидлайдилар. Масалан, Канада ва Ҳиндистон 1949 йилда, Австралия – 1986 йилда ушбу тартибга риоя қилишдан воз кечди.

Махфий кенгаш суд қўмитаси ваколатлари судлар ҳал қилув қарорлари ва ҳукмлари устидан берилган шикоятларни кўриш билан боғлиқ. Унга англикан черкови суди қабул қилган ҳужжатлар устидан берилган шикоятларни кўриш ҳам тааллуқли ҳисобланади. Махфий кенгаш Суд қўмитаси таркибида судьялар фаолият кўрсатадилар. Вақти-вақти билан унинг фаолиятида Махфий кенгаш юрисдикциясини тан олган Ҳамдўстликка кирувчи мамлакатларда мавжуд суд корпусининг энг машҳур вакиллари иштирок этадилар.

Олий суд. Англия суди ва Юқори судга 1873 йилдан бошлаб, Англия ва Уэльс Олий судини ташкил қилган тузилмалар сифатида қараб келинмоқда. 1971 йилги “Судлар тўғрисида”ги Қонун билан Олий Суднинг яна бир бўлинмаси – Тож суди жорий этилиб, у ассизлар суди ва кичик сессиялар судлари ўрнига ташкил этилган. Ассизлар ва кичик сессиялар судларидан фарқ қилиб, Тож суди – бу ягона суд ҳисобланади. Унинг бўлинмалари жойларда мавжуд бўлиб, улар маҳаллий судлар тоифасига кирмайди. Катта Лондон Тож судининг суд маҳкамаси Марказий жиноят суди ёки Олд Бейли сифатида танилган.

Англия Олий суди умумий ҳуқуқ ва адолат ҳуқуқи судлари билан боғлиқ дуализмни бартараф этишга йўналтирилган ислохотлар натижасида вужудга келган. Ушбу судларни ташкил этишдан мақсад низоларни ҳал қилувчи ўта чалкаш ва бир-бири билан қўшилиб кетган компетенцияларга эга бўлган кўп сонли органларнинг фаолият кўрсатишига чек қўйиш ҳисобланган. Ушбу ҳолат 1925 йилги “Олий суд тўғрисида”ги Қонунда мустаҳкамланган. Ҳозирда Олий суд фаолияти 1981 йилдаги “Олий суд тўғрисида”ги Қонун билан тартибга солинади. Олий суд фаолиятини тартибга солувчи қонунлар консолидация қилинмаган бўлиб, эндиликда улар суд тузилиши масалаларинигина эмас, балки, одил судловни амалга оширишнинг процессуал жиҳатларини ҳам тартибга солади.

Тож суди ўз мавқеига кўра, Англия судлари тизимида Юқори судга тенглашади. Шу боис, 1971 йилдан бошлаб, Олий суд амалда қуйидаги уч суд орқали яъни, Апелляция суди, Юқори суд ва Тож судидан иборат таркибда мавжуд бўлиб келмоқда. Қуйида уларнинг ҳар бирини батафсил кўриб чиқамиз:

а) Апелляция суди – Англия суд тизимининг Лордлар палатасига нисбатан иккинчи ва қуйи турувчи апелляция бўғин судидир. Апелляция суди ҳамма қуйи турган судлар қарорлари устидан шикоят берилиши мумкин бўлган асосий суд муассасасидир. Апелляция суди 28 судъядан иборат. Улар Лордлар палатасидаги ўз ҳамкасабларига нисбатан кучли таъсирга эгалар.

1966 йилда Англия суди ташкилий жиҳатдан иккита мустақил бўлинмаларга: фуқаролик ишлари бўйича ва жиноий ишлари бўйича бўлинмаларга ажратилган. Фуқаролик ишлари бўйича апелляция судини Бош лорд-судья бошқаради. Жиноий ишлар бўйича Апелляция суди раиси деган лавозим номининг келиб чиқиши узоқ ўтмиш билан боғлиқ, у яна суд архиви сақловчиси, деб ҳам номланади.

Анъанага кўра, Апелляция судлари бўлинмаларининг раҳбарлари Лордлар палатасининг аъзолари ҳисобланмайдилар. Ҳар йили

Фуқаролик ишлари бўйича Апелляция судида Юқори суд, графликлар судлари ва ихтисослашган судлардан келган 1700 тага яқин ишлар кўрилади. Жиноий ишлар бўйича Апелляция судида ҳар йили 7 мингта иш кўрилади. Қиёслаш учун маълумот: Лордлар палатаси йилига 100 тадан ортиқ бўлмаган ишларни кўради.

Фуқаролик ишлари бўйича бўлинмага графликлар судлари, Юқори суд, Монополияга қарши суд, шунингдек Меҳнат низолари бўйича трибунал ва бошқа кўп трибуналларнинг қарорлари устидан берилган шикоятлар келиб тушади.

Жиноий ишлар бўйича бўлинмада, Тож суди юрисдикциясидаги судларнинг ҳукмлари ва бошқа қарорлари устидан берилган шикоятлар кўриб чиқилади. Апелляция суди қўйи суднинг қарорларини қўллаб-қувватлаши ёки бекор қилиши мумкин.

Алоҳида ҳолларда жиноий ишлар бўйича бўлинмада жараён ички ишлар вазири ёки суд ишларида Тож номидан иш кўрувчи ҳукумат аъзоси бўлган Бош атторней ташаббуси билан бошланиши мумкин. Жиноий ишлар бўйича бўлинмада кенгашувчи судьялар томонидан қабул қилинадиган қарорлар ва тартиблар фуқаролик ишлари бўйича бўлинмадаги қарорлар ва тартиблардан жуда оз фарқланади. Бироқ таъкидлаш ўринлики, Фуқаролик ишлари бўйича бўлинмадан фарқ қилиб, Жиноий ишлар бўйича бўлинмада ягона қарор қабул қилинади ва судьяларнинг алоҳида фикри ўқиб эшиттирилмайди.

Апелляция суди учта, баъзида иккита судьядан, шунингдек бешта ва ундан кўп сондаги судьялардан иборат таркибда иш кўради. Улар орасида лордлар унвонига эга бўлган судьялар ҳам бор. Апелляция судида ишларни кўриш тартиби ишнинг моҳиятига кўра, далилларни ўрганиш ёки суд мажлисига гувоҳлар, экспертларни чақириш ва уларни тинглаш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда олиб борилади.

Жиноий ишлар бўйича бўлинмада Тож судининг чиқарган ҳукмлари устидан ҳуқуқ масалалари юзасидан ва тайинланган жазо қисми билан боғлиқ апелляциялар кўрилади. Яқин вақтларгача Апелляция суди биринчи инстанция суди тайинлаган жазони фақат камайтириши мумкин эди. 1988 йилдаги Жиноий ишлар бўйича одил судлов тўғрисидаги қонун билан Англия судига баъзи вазиятларда биринчи инстанция суди ҳукмини тайинланган жазони кўпайтириш масаласи нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқиш ҳуқуқи берилди.

Апелляция суди шунингдек, даъвогарга ундирилиши лозим бўлган зарарни қоплаш ёки компенсация суммасини ўзгартириши мумкин. Агар иш материалларини ўрганиш жараёнида биринчи

инстанция суди муҳокамасининг предмети бўлмаган янги далилларнинг мавжудлиги аниқланса, унда Апелляция суди ишни янгитдан кўриш учун юбориши мумкин.

Апелляция суди қарори судьяларни тарафлар томонидан тақдим этилган ҳужжатлар билан таништириш асосида қабул қилинади. Бундан ташқари, судьялар адвокатларнинг, агар лозим топилса, бошқа шахсларнинг ҳам тушунтиришларини тинглашлари мумкин. Англия судининг қарорлари кўпчилик овоз билан қабул қилинади.

б) Юқори суд – бу ташкилий жиҳатдан учта турли суд – Қироллик курсиси суди, Юқори суд канцлер бўлими ва Оилавий ишлар бўйича Юқори суд бўлинмасининг бир муассасага оддий бирлашувидан ташкил топган суд органидир. Юқори суднинг ҳар бир бўлинмаси ўз функциялари ва компетенциясига эга, бироқ баъзида улар бир хил бўлиши ҳам мумкин. Юқори суд асосан мерос ҳақидаги низолар, никоҳни бекор қилиш ва денгиз ишлари билан шуғулланади.

Юқори суд предмет компетенциясининг бундай турли-туманлиги сабаблари тарихи XII асрдаги инглиз судларининг иккиёқламалиги билан тушунтирилади. Бироқ, Юқори суд юрисдикцияси судьялар ўртасида эмас, балки фақат унинг бўлинмалари ўртасида тақсимланган, Юқори суд судьялари улар амалда ишлайдиган бўлинмаларига қараб ажратилмайдилар. Улар ўз бўлинмаларига қараб эмас, балки Юқори судга тааллуқли бўлишлари билан ажралиб турадилар.

Юқори суд 1873-1875-йиллардаги “Суд ислоҳоти тўғрисида”ги қонунларга мувофиқ ташкил этилган. Анъанага кўра, Юқори суд судьялари жойларда сайёр суд мажлисларини ўтказиш амалиётини жорий қилганлар. Булар “сайёр” судлар шаклида иш юритган. Генрих II ўтказган суд ислоҳоти натижасида сайёр судларга “ассизлар суди”, деган янги ном берилди. Айнан ассизлар суди асрлар давомида Англия умумий ҳуқуқини шакллантирган ва ривожлантирган. 1971 йилги “Судлар тўғрисида”ги Қонун ассизларни тугатган, бироқ унда Юқори суд мажлислари шунингдек, бутун Англия ва Уэльс ҳудуди бўйича жойлашган унинг 45 та бўлимларида бўлиб ўтиши мумкинлиги белгиланган. Юқори суднинг суд мажлислари ўтказиладиган шаҳарлар лорд-канцлер қарорлари билан белгиланади.

Юқори суд ҳам биринчи, ҳам апелляция инстанция суди тартибида иш кўради. Иш Юқори суд мажлисида биринчи марта ва моҳият бўйича кўриб чиқиладиганда, судья жараённи яқка тартибда олиб боради. Жиноий ишдаги фуқаровий даъво қисмига оид чиқа-

рилган Тож суди ёки магистрат суди қарори устидан берилган апелляция шикоятни муҳокамаси тўғрисида гап кетганда шуни айтиш керакки, бунда ишни Юқори суднинг икки ва ундан ортиқ судьялари кўрадилар.

Қироллик курсиси суди – Юқори суднинг энг йирик бўлими ҳисобланади. Унинг таркибига 63 нафар судья киради. Ушбу суднинг марказий биноси Лондоннинг Стрэндида жойлашган, унинг жойлардаги маҳкамалари 27 провинция шаҳарларида мавжуд. Қироллик курсиси суди бўлими тузилмасига шунингдек, Денгиз ишлари бўйича суд, Тижорат суди киради.

Қироллик курсиси суди Юқори суднинг бошқа бўлимларига нисбатан кенгроқ юрисдикцияга эга. У ҳам фуқаролик ишлари, ҳам жиноий ишлар бўйича биринчи инстанция, ҳам апелляция инстанция суди сифатида фаолият кўрсатади. Бу ерда биринчи инстанция бўйича қоидага кўра, энг мураккаб ва чалкаш фуқаровий ишлар кўрилади.

Қироллик курсиси судига келиб тушган ишларнинг аксарият қисми контрактлар бўйича низоларни ҳал қилиш, шунингдек катта миқдордаги пул маблағлари билан боғлиқ вазиятлар билан алоқадордир. Масалан, бу ишлаб чиқариш ва транспортдаги бахтсиз ҳодисалар оқибатида ётказилган зарарлардан келиб чиқувчи даъволар ёки машҳур шахслар ва таниқли кишилар иштирокидаги фуқаровий низолар бўлиши мумкин.

Бундан ташқари, Қироллик курсиси судига яна бир муҳим функция – суд назорати функцияси берилган. Ушбу ваколатлар асосида, Қироллик курсиси суди бошқа судлар қарорлари ҳамда бошқарув органлари ва мансабдор шахсларнинг ҳаракатлари ва қарорлари устидан назоратни амалга оширади. Шу тариқа фуқароларнинг суд ҳужжатлари устидан шикоят қилиш ва суд ҳимоясига бўлган шахсий ҳуқуқларининг энг муҳим конституциявий кафолатларидан бирини амалга оширишнинг самарали механизми таъминланади. Суд назоратини амалга оширишнинг процессуал воситалари бўлиб, инглиз ҳуқуқининг хабеас корпус буйруғи ва прерогатив буйруқлар ҳисобланади.

Хабеас корпус буйруғи – бу Юқори суднинг қонунга зид қамоққа олинган, тиббий муассасага жойлаштирилган ёки бошқа шаклда озодликдан маҳрум қилинган шахсни зудлик билан озод қилиш тўғрисидаги буйруғидир. Конституциявий ҳуқуқларнинг бузилишини эътиборга олган ҳолда, унинг процессуал ечими шаклида Хабеас корпус буйруғи инглиз парламенти томонидан 1679 йилда жорий этилган. Уша даврда қамоқдан озод қилиш тўғрисидаги суд буйруғи “habeas corpus”, деган латинча ифода билан бошланган.

Айнан таржима қилинганда/ бу “сен танани топиб келишинг керак”, деган маънони беради. Бу шаклда Англия суди тегишли органга қўлга олинган шахснинг белгиланган вақтда ушланганлигининг қонунийлиги ҳақидаги масалани муҳокама қилиш учун уни судга олиб келиш вазифасини юклаган.

Прерогатив буйруқ – бу ўз ваколатларини амалга оширишда адолатсизликка йўл қўйган қўйи турувчи суд, трибунал ёки бошқа орган (масалан, маҳаллий ҳокимият органлари)га нисбатан мажбурий фармойишдир. Ҳаммаси бўлиб/ уч турдаги прерогатив буйруқ (ордер)лар назарда тутилади.

Мандамус суд буйруғи – бу суд ёки бошқа органга қаратилган талаб бўлиб, унга кўра/ ушбу орган умумий ҳуқуқ қоидалари билан белгиланувчи мажбуриятларни бажариши лозим. Буйруқ судьяларга ҳам бошқа шахсларга ҳам йўналтирилган бўлиши мумкин.

Суд тақиқи – бу муайян ҳаракатларни содир қилишни тақиқловчи Юқори суднинг қўйи суд ёки суд трибунали учун мажбурий бўлган фармойишидир. Суд тақиқи муайян суд ёки суд трибунали ўз юрисдикцияси чегарасидан чиқиши мумкинлигини тахмин қилиш учун асослар мавжуд бўлган вазиятга нисбатан қўлланилади. Ҳозирги вақтда суд тақиқи фақат суд қарорига эмас, балки хусусий шахслар ва ташкилотларга нисбатан ҳам берилиши мумкин.

Сертиорари ордери – бу Юқори суднинг ишни қўйи суд, суд трибунали, тегишли ҳокимият органи ёки мансабдор шахсдан ишни талаб қилиб олиш тўғрисидаги буйруғидир. Буйруқнинг номи лотинча “certiorari volumus” – “бизга маълум қилишингизни истаймиз” иборасининг қисқа шаклидан иборат.

Юқори суд Қироллик курсиси судининг юрисдикцияси иккинчи инстанция бўйича ҳам ишларни кўриш, яъни апелляция суди сифатида чиқиш ҳуқуқи билан тўлдирилган. Қўйи турувчи судлар қарорларидан ташқари, бу ерда махсус суд тартибида, агар даъвогар фикрича, ижро ҳокимияти органлари ва улар мансабдор шахсларининг қарорлари ва ҳаракатлари уларнинг ваколатлари доирасидан четга чиқиб амалга оширилган ёки мамлакат қонунчилиги билан қўриқланадиган унинг қонуний манфаатлари ва ҳуқуқларини бузиш билан боғлиқ бўлса, булар устидан берилган шикоятлар ҳам кўрилиши мумкин.

Сертиорарининг бажарилмаслиги судга ҳурматсизлик учун жавобгарликни келтириб чиқаради.

Юқори суднинг Канцлер бўлими – бу компетенциясига адолат ҳуқуқи нормалари асосида ишларни ҳал қилиш ваколати киритилган суддир. Юқори суд Канцлер бўлими доирасида бир неча махсус судлар фаолият юритади, улар қаторига Корпорациялар

ишлари бўйича суд ҳам киради. Ушбу суд корпорацияларнинг тузилиши ҳамда корпорациялар ва компаниялар фаолияти билан боғлиқ бошқа масалалар тўғрисидаги ишларни кўради. Канцлер бўлими таркибида яна махсус суд ҳисобланувчи Патент суди ҳам мавжуд.

Юқори суднинг Канцлер бўлимида ҳаммаси бўлиб 17 нафар судья бор. Улар солиқлар, ипотека, банкротлик, васиятлар ва вафот этган мулк эгаларининг хоҳишига мувофиқ ер мулкларини бошқариш, акционерлик ҳуқуқи, трастлар (ишончли мулк ҳуқуқи) ва гаров мажбуриятлари бўйича низолар, шунингдек молия (масалан, солиққа тортиш бўйича) ва мулкчилик соҳасида вужудга келувчи баъзи бошқа низолар билан боғлиқ ишларни кўриш билан шуғулланадилар.

Бўлимни лорд-канцлер бошқаради. Юқори суд Канцлер бўлимининг юрисдикциясига тааллуқли ишлар мислсиз кўп миқдордаги пул маблаглари билан боғлиқ бўлиши ёки миллий молиявий манфаатларга дахл қилиши мумкин. Алоҳида ишлар бўйича Юқори суд Канцлер бўлимининг юрисдикцияси Қироллик курсиси суди юрисдикцияси билан мос келиши мумкин.

Оилавий ишлар бўйича Юқори суд бўлинмаси. Бўлинма 1970 йилда таъсис этилган. Унинг таркибида 20 га яқин судьялар ва суд раиси фаолият юритади. Ушбу бўлимда фарзандликка олиш тўғрисидаги ишлар, никоҳни бекор қилиш жараёнлари ва ҳомийлик масалалари бўйича ишлар, шунингдек ота-оналар ўртасида фарзандлар тақдири ва собиқ эр-хотинлар ўртасида мол-мулкни бўлиш тўғрисидаги низолар кўрилади. Бўлинма судьялари анъана тарзида никоҳ ва ота-она мажбуриятлари институтларига бўлган консерватив қарашлари билан ажралиб турадилар. Бўлинма компетенцияси магистрат судлари ва графликлар судларига хос бўлган оилавий ишлар бўйича компетенция билан мос келади. Ягона фарқ шундаки, магистрат судларининг юрисдикцияси никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги ишларга тааллуқли бўлмайди.

Юқори суднинг ҳар қайси бўлинмасини унинг раиси бошқаради. У мазкур бўлинманинг лавозим бўйича қуйи турган судьяларининг ишига раҳбарлик қилади. Юқори суднинг барча судьялари лорд-канцлер тавсияси бўйича қиролича томонидан тайинланади. Булар 10 йилдан кам бўлмаган иш стажига эга барристерлар бўлиши керак. Юқори суднинг бирор-бир бўлинмасига у ёки бу барристернинг судья сифатида тайинланиши унинг ҳуқуқий амалиётнинг қайси йўналишида ихтисослашувига боғлиқ бўлади. Юқори суд судьяларининг умумий сони Тожнинг махсус қарори билан белгиланиб, у 85 кишидан ошмаслиги керак.

Юқори суд судьялари яккабошчилик ёки 2-3 судьядан иборат ҳайъат таркибида (ишларни апелляция инстанциясида кўришда) ишларни кўрадилар. Қасамёд қилдирилган маслаҳатчиларнинг иштироки диффамация (кимнингдир шаънини булғовчи маълумотларни матбуотда чоп этганлиги), озодликдан ноқонуний маҳрум қилиш ва фирибгарлик каби ишларда йўл қўйилади.

Кўрганимиздек, Англияда суд ҳокимиятини ташкил этишнинг ушбу тизими судлар кўрадиган ишларнинг характериға қараб, уларнинг ихтисослашуви ёки изчил тарзда жинойий ишлар ёки фуқаролик низоларига қараб бўлинишни назарда тутмайди. Шунингдек, судларни биринчи ва апелляция инстанцияларига қатъий бўлиш ҳам йўқ. Ушбу ҳолат Юқори суднинг Қироллик курсиси суди мисолида яққол кўринади. Мазкур суд муҳокамасида ҳам жинойий, ҳам фуқаролик ишлари кўрилади. Фуқаровий юрисдикция соҳасида Қироллик курсиси бўлинмаси бир вақтнинг ўзида ҳам биринчи инстанция суди, ҳам графликлар судлари қарорлари устидан берилган апелляцияларни кўрувчи апелляция инстанцияси сифатида иш кўриши мумкин. Ишларнинг кўпи қуйи судлар – магистрат судлари ва графликлар судлари даражасида кўрилади.

в) **Тож суди** - жиноят ишларини кўрадиган суд органи. Ҳозирги кўринишда, у 1971 йилдаги “Суд тўғрисида”ги Қонун асосида ташкил қилинган. Аввал кўрсатилганидек, Тож суди Олий судга кирувчи унинг таркибий тузилмавий қисмларидан бири бўлиб, етарли даражада кенг суд тузилмасига эга. Унинг таркибида Англия ва Уэльснинг барча йирик шаҳарларидаги 93 та суд маҳкамалари, шунингдек Лондондаги кўча номи билан танилган бутун дунёга машҳур Олд Бейлидаги марказий жинойий суд мавжуд. Бироқ, унинг 93 та маҳкамаси ягона суд органи сифатида намоён бўлади. Аслида ҳам шундай, Тож суди – бу биргина суд ва унинг судьялари бутун Англия ва Уэльсда иш кўришлари мумкин.

Тож суди – бу Англия суд тизимининг шундай бўғиники, унда биринчи инстанцияда энг жиддий жинойий ишлар кўрилади. Зарур ҳолларда Тож суди юрисдикцияси апелляция инстанцияси тартибида ишларни кўришга татбиқ этилиши мумкинлиги ҳам истисно қилинмайди. Шу билан бирга, апелляция судларида биринчи инстанция бўйича ҳар йили кўриладиган жинойий ишларнинг умумий ҳажмида Тож суди томонидан кўриладиган ишлар бор-йўғи 2-3 фоизни ташкил қилади. Шунга қарамасдан, айнан Тож суди билан Англия Жинойий суди тенглаштирилади. Зеро, Тож судини Англия жинойий одил судловининг “кўзгуси” десак янглишмаймиз.

Жиноятнинг характери ва жиддийлигига қараб Тож судида жинойий иш Юқори суд судьялари томонидан (қоида бўйича бу

қотиллик содир этилганда) ёки округ судьялари ёхуд рикордер – барристерлар ёки солиситорлар орасидан тайинланадиган ва графликлар судларида йилига 20 кунгача судья мажбуриятини бажарувчи судьялар томонидан кўрилиши мумкин.

Англия суд тузилишининг хусусиятлари шундаки, Тож суди мажлисида жиноий иш моҳиятан кўрилаётган бўлса, унда қасамёд қилдирилган маслаҳатчилар иштирок этишлари лозим бўлади. Бироқ, Тож суди – бу фақат албатта қасамёд қилдирилган маслаҳатчилар суди эканлигини англамайди. Дастлабки тергов босқичида айбланувчи ўз айбини тан олган ҳолларда қасамёд қилдирилган маслаҳатчиларга эҳтиёж туғилмайди ва Тож суди ишни уларнинг иштирокисиз кўради. Қасамёд қилдирилган маслаҳатчилар судига бўлган ҳуқуқдан Тож судида кўрилиши лозим бўлган ишлар бўйича фақат 30 га яқин айбланувчилар фойдаланадилар. Қолган ҳолларда судьяга фақат иш материалларини ҳамда айбланувчи ва судланувчининг айбни тан олганлигини эътиборга олиб жазо тайинлаш масаласини ҳал қилиш қолади.

Шундай қилиб, Тож суди бир вақтнинг ўзида ҳам биринчи инстанция суди, ҳам апелляция суди сифатида намоён бўлиши мумкин. Унинг ваколатлари доирасига айбланувчи судгача ўзини айбли, деб тан олмайдиган энг жиддий жиноятлар билан боғлиқ жиноий ишларни кўриш киради. Буларга оғирлаштирувчи ҳолатлардаги қотиллик, номусга тегиш, ўт кўйиш, қуролли босқинчилик, фирибгарлик, йирик ўғирлик ва баъзи бошқа баъзи жиноятлар киради. Тож судида хавфли ёки оғир жиноят содир этиш билан боғлиқ бўлмаган иш, масалан, майда ўғирлик ишининг кўрилиши истисно қилинмайди. Бунинг учун айбланувчи томонидан шундай бўлишига мойиллик билдиришнинг ўзи етарли ҳисобланади.

Унча катта ижтимоий хавфга эга бўлмаган жиноятлар тўғрисидаги ишларни Тож судида кўриш заруриятининг мақсадга мувофиқ эмаслиги ҳақида Парламентга бир неча бор таклифлар билан мурожаат қилинган. Шундай таклифни Қироллик курсиси суди раиси ва бошқа обрўли судьялар билдирганлар. Бироқ, бундай тартибни қайта кўриб чиқишга бўлган барча уринишлар бирор натижага олиб келмаган, чунки, Парламент ҳар кимнинг ўз ишини, агар гап, албатта, жиноятларнинг муайян турини содир этганлик тўғрисида кетаётганда, қасамёд қилдирилган маслаҳатчилар суди томонидан кўриб чиқилиши ҳуқуқига эга бўлиши мумкинлигини тан олади.

Тож суди ҳам апелляция инстанцияси сифатида иш кўриши мумкин. Унда магистрат судларининг ҳукмлари, шунингдек қамоққа олиш ва судга бериш тўғрисидаги магистрат қарорлари устидан берилган апелляция шикоятлари кўрилади. Бироқ, бу билан Тож

судининг компетенцияси тугамайди. Бу ерда баъзи фуқаровий ишлар ҳам кўрилиши мумкин. Хусусан, Тож судида муҳокама предмети бўлиб, унга магистрат судлари томонидан букмекерлик тўғрисидаги, қимор ўйинлари бўйича ва рухсат берувчи тизим бўйича қабул қилинган қарорлар устидан берилган шикоятлар шулар жумласидандир. Апелляция инстанциясида ишларнинг қайта кўрилиши доимо қасамёд қилдирилган маслаҳатчиларсиз амалга оширилади, суд таркибига эса, судьялардан ташқари иккитадан тўрттагача магистратлар киради (улар профессионал юристлар ҳисобланмайдилар).

Графликлар судлари. Ушбу ҳудудий судлар 1846 йилда ташкил қилинган. Уларнинг сони 270 тага яқин. Графликлар судларининг жорий этилиши Англияда XIX аср ўрталарида юзага келган фуқаровий суд иш юритиш тизимидаги камчиликлар билан изоҳланади. Ҳаддан зиёд кўп ҳаражатлар талаб қилиниши, тарафлар учун жиддий ноқулайликларнинг мавжудлиги ва ортиқча марказлашув мамлакат аҳолисининг аксарият қисмини одил судловга мурожаат қилиш имкониятини йўққа чиқарди. Графликлар судларининг жорий этилиши туфайли, фуқаровий ишлар бўйича суд иш юритиш тизими арзонлашди, одил судловга аҳолининг мурожаат қилиш имконияти ортди. Ҳудудий суд конфликтлар ва низоларни ҳал қилишнинг оммавий ва ҳамма учун қулай воситасига айланди. Шу жиҳатдан олганда, ушбу судларини Юқори судга муқобил суд сифатида баҳолаш мумкин.

Графликлар судлари фақат фуқаровий-ҳуқуқий юрисдикцияга эга бўлиб, ўз ҳудудларида амалда ҳар қандай фуқаровий-ҳуқуқий низоларни кўра оладилар.

Графликлар судларининг фаолияти 1984 йилги “Графликлар судлари тўғрисида”ги Қонун билан тартибга солинади. 1981 йилдан бошлаб, графликлар судлари ваколатлари доирасига қуйидаги тоифадаги ишларни кўриш киритилган:

- зарар миқдори 5 минг фунт стерлингдан кўп бўлмаган контрактлардан келиб чиқувчи ва зарар етказилиши билан боғлиқ мажбуриятлар бўйича низолар;

- солиққа тортилувчи йилига 1 минг фунт стерлинггача даромад келтирувчи кўчмас мулк тўғрисидаги низолар;

- даъво суммаси 30 минг фунт стерлингдан кўп бўлмаган адолат ҳуқуқига тегишли ишлар бўйича низолар (масалан, ишончли мулк, гаров, мажбуриятларни аслича бажариш);

- қиймати 30 минг фунт стерлинггача бўлган ер участкалари билан боғлиқ низолар;

- қиймати 15 минг фунт стерлингдан кўп бўлмаган мулкни денгизда қутқарганлик учун мукофотлаш тўғрисидаги ишлар;

- ҳар қандай миқдордаги пул маблағларини ундириш билан боғлиқ низолар, агарда тарафлар ўртасида бундай низоларни графликлар судларига бериш тўғрисида битим тузилган бўлса ва у амалдаги ҳуқуққа зид келмаса;

- оилавий низолар;

- кўчмас мулк билан боғлиқ васиятномалар бўйича низолар, агар мерос қилиб қолдирилаётган ер қиймати 30 минг фунт стерлингдан зиёд бўлмаса;

- статут ҳуқуқи асосида вужудга келадиган турли ишлар, масалан, 1974 йилги “Истеъмол кредити тўғрисида”ги Қонун қоидаларига мувофиқ, ҳар қандай ишлар;

- компанияларнинг банкротлиги ва тугатилиши тўғрисидаги ишлар, шунингдек, денгиз ишлари бўйича низолар;

- ирқчиликка асосланган дискриминация тўғрисидаги ишлар;

- унча катта миқдорда бўлмаган даъво талаблари билан боғлиқ ишлар.

Бундан ташқари, графликлар судларида 25 минг фунт стерлинг зарар миқдори билан боғлиқ мажбуриятлар бўйича ва контрактлар тўғрисидаги ишлар кўрилади ва ундан кўп сумма билан боғлиқ ишлар қоида бўйича Юқори судда кўрилиши лозим. Бироқ, ишнинг молиявий жиҳатлари ёки оммавий манфаатларга боғлиқлиги, унинг мураккаблиги ёки зудлик билан қарор қабул қилиш зарурияти эътиборга олиниб, даъво талаби 25 минг фунт стерлинггача бўлган ишлар Юқори суд томонидан ҳам кўриш учун қабул қилиниши мумкин.

Магистрат ёки яраштирувчи судлар. Ҳозирги магистрат суди Англияда XIV асрда вужудга келган. Суд ҳокимиятининг мазкур органи ўз ривожланишида кўп ўзгаришларни бошидан кечирди. Масалан, XV асрда энг оғир жиноятларни кўриш учун графликларнинг яраштирувчи судьялари ўз сессияларига йилига тўрт марта йиғила бошлаганлар. Натижада яраштирувчи судьяликнинг “чораклик сессияси” суди деган тури шаклланди. “Чораклик сессиялари” судида кўрилиши лозим бўлмаган ишлар жамланма ишлаб чиқариш тартибида яраштирувчи судлар томонидан кўрилган. Бундай судлар “кичик сессиялар судлари”, деган ном олган.

Ҳозирги магистрат судининг фаолияти 1980 йилги “Магистрат судлари тўғрисида”ги Қонун билан тартибга солинади. Магистрат судлари – бу қуйи бўғин судларидир. Улар Англия суд тизимининг энг оммавий суд органлари ҳисобланади. Расмий суд статистика маълумотларига кўра, ҳар йили магистрат судларида қайд

қилинаётган барча суд ишларининг 95-98 фоизи кўриб чиқилади. Ҳаммаси бўлиб, Англия ва Уэльсда 30 мингдан кўп судья-магистратлар фаолият юритади. Улар магистрат судининг 400 дан зиёд бўлимларида мажлис олиб борадилар.

Таъкидлаш лозимки, магистрат судлари – бу фақат Европа ҳуқуқий тизимларида амал қилувчи яраштирувчи судларнинг бошқача номланишидир. Магистрат судининг юрисдикцияси етарли даражада кенг. Кўриладиган ишларнинг тааллуқчилигига кўра магистрат суди икки томонлама юрисдикцияга эга, яъни у ҳам жиноий, ҳам фуқаролик ишлари бўйича одил судловни амалга оширади.

Магистрат судининг жиноий-ҳуқуқий юрисдикцияси. Қоида бўйича магистрат судларига келиб тушадиган ишларнинг асосий қисмини уларнинг компетенциясига кирувчи энг оддий масалалар ташкил қилади. Кўп ҳолларда булар асосан, йўл ҳаракати қоидаларини бузиш билан боғлиқ маъмурий ҳуқуқбузарликлар ва майда жиноятлардир.

Магистрат суди ваколатлари доирасига қуйидаги масалаларни ҳал қилиш киради:

- жамланма иш юритиш ишларини ҳал қилиш, яъни барча кам аҳамиятли ҳуқуқбузарликлар бўйича жиноий ишларни (улар юзасидан суд муҳокамаси қасамёд қилдирилган маслаҳатчиларнинг иштирокисиз олиб борилади);

- судга бериш ва жиноят содир этилиши муносабати билан қамоққа олиш тўғрисидаги масалаларни кўриш бўйича иш юритиш, тергов бу ҳолларда жамланма иш юритиш тартибида олиб борилмайди, суд муҳокамаси Тож судида қасамёд қилдирилган маслаҳатчилар иштирокида бўлиши лозим;

- суд муҳокамасига тўлиқ суд процедураси (яъни қасамёд қилдирилган маслаҳатчилар иштирокида) тартибида Тож судида, шунингдек, жамланма иш юритиш тартибида, яъни қасамёд қилдирилган маслаҳатчиларсиз магистрат судида йўл қўйиладиган жиноятлар тўғрисидаги ишлар.

Жамланма иш юритишда жиноий иш бўйича магистрат судининг ҳукми билан тайинланиши мумкин бўлган жазонинг энг кўп муддати 6 ойдан кўп бўлмаган озодликдан маҳрум қилиш ёки 5 минг фунт стерлинг жарима тайинланиши мумкин.

Магистрат судининг фуқаролик-ҳуқуқий юрисдикцияси. Қоида бўйича магистратларга лицензия олиш, солиққа тортиш ва йиғимлар масалалари бўйича турли ишлар, даромад солиғи юзасидан қарзларни ундириш, суғурта ва коммунал хизматлар бўйича тўловларни ундириш тўғрисидаги ишлар, шунингдек оила ҳуқуқидан келиб чиқувчи низолар (фарзандликка олиш, алимент мажбурият-

лари, алоҳида яшовчи эр-хотинлар мақоми, кичик ёшдагиларга ҳомийлик)ни ҳал қилиш киради. Майда маъмурий ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарлик тўғрисидаги ишларни кўриш ҳам уларга берилиши мумкин.

Магистрат судининг алоҳида бир тури – бу вояга етмаганлар ишлари бўйича суд. У 17 ёшгача бўлган ўсмирлар ҳуқуқбузарликлари тўғрисидаги ишларни кўради. Бундай суд таркибида мажбурий тартибда битта аёл-судья киритилган ҳолда учтадан кам бўлмаган судьялар бўлиши шарт. Катта ёшдагилар судларидан фарқ қилиб, бундай судларда очиқ жараёнга йўл қўйилмайди. Вояга етмаганлар ишлари бўйича суд қаттиқ жазоларни қўллашда чекланган, бироқ озодликдан маҳрум қилиш ва жиноий жазо билан боғлиқ бўлмаган чораларни тайинлаш ҳуқуқига эга, масалан, маҳаллий ҳокимият органлари ёки ота-оналар назоратига бериш, синов муддатини тайинлаш.

Магистратлар - адлиядан кенг ҳуқуқларни олган профессионал бўлмаганлар гуруҳидир. Улар алоҳида мақом ва ваколатлардан фойдаланадилар. Ушбу ҳолатнинг келиб чиқишини Европадаги магистратура тарихидан излаш керак. Магистрат судининг келиб чиқиши судьялик курсисини тўлиқ маҳаллий аристократия вакиллари эгаллаган давр хусусияти билан изоҳланади. Шу сабабли, магистрат суди бу қасамёд қилдирилган маслаҳатчиларсиз иш кўрувчи суд ҳисобланади.

Меҳнат низолари бўйича апелляция трибунали. Унинг компетенция ва ваколоти, шунингдек функциялари ва тартиблари 1980 йилги “Меҳнат низолари бўйича Апелляциявий трибунал махсус қоидалари” билан белгиланади. Мавжуд суд инстанцияларига қўшимча тарзда ушбу суд органини ташкил этиш сўнгги ўн йилликда меҳнат низоларининг, айниқса, ишдан ноқонуний бўшатиш ва ишчи-хизматчиларни дискриминация қилиш билан боғлиқ масалалар бўйича низолар сонининг кескин ортиши билан изоҳланади. Бундай ишларни кўриш учун Англия судлари тизимига кирмайдиган махсус органлар – трибуналлар (аввал саноат трибуналлари) тузила бошланди.

Коронер судлари. Қатъий тарзда айтилса, бу ҳам суд бўлмаган, тегишли ҳолатларни расмий дастлабки текширувдан ўтказиш функциясини амалга оширувчи махсус органдир. Шу сабабли, Коронер судлари зарурият бўйича ташкил этилади. Судьялардан фарқ қилиб, коронерлар 5 йиллик иш стажига эга бўлган тажрибали барристерлар, солиситорлар ёки врачлар орасидан тайинланади. Коронерларнинг фаолияти 1988 йилги “Коронерлар тўғрисида”ги махсус қонун билан тартибга солинади.

Коронерлар мажбуриятларига инсон ўлимининг ҳуқуққа зид бўлмаган, бироқ табиий ҳолатлар билан ҳам боғлиқ бўлмаган вазиятларда юзага келиш фактларини расмий текшириш киради. Хусусан, бундай текширув албатта ўлим билан тугаган бахтсиз ҳодисаларда, шунингдек мажбурий, шубҳали, тўсатдан ёки “сирли” вазиятда юз берган ўлим ҳолатларида, турмада сақланаётган маҳкум ёки полиция биносида ҳибсда сақланаётган шахснинг ўлими юз берган ҳоллар (масалан, ушланган ва ҳибсга олинганлар томонидан ўз жонига суъиқасд қилиш билан боғлиқ барча ҳолатлар)да ўтказилиши лозим.

Коронер бу турдаги ҳолатларни тергов қилиб, ўлим сабаби ва ҳолатларини аниқлаши лозим. Бунинг учун, у жасадни патолого-анатомик экспертизасини тайинлаш, ўлим факти ва ҳолатларини тергов қилиш, жасадни эксгумация қилиш ҳуқуқига эга.

3. АҚШ СУД ТИЗИМИ

Ҳокимият ваколатлари бўлиниши тамойили ва ҳуқуқ ҳукмронлигига асосланган давлат ҳокимияти тизимида суд органлари мустақил ва кенг ҳокимият ваколатларига эгадир. Судлов ҳокимияти эҳтимол бўлган қонун чиқарувчи ва ижро этувчи органларнинг Конституцияга зид актлари ва фаолиятларига қарама-қарши кучга эга бўлган функцияни амалга оширади. Шу билан бирга, у фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоясини ва конституциявий қонунийликни таъминлайди. Судлар нафақат қонун ва актларни амалда қўллайдилар, балки ҳуқуқ ижодкорлиги билан ҳам шуғулланидилар. АҚШ ташкил топган кундан эътиборан судларга иқтисод, фуқаролик ва жамият ҳаётининг бошқа соҳаларидаги турли туман даъво ва низоларни кўриб чиқиш имконияти деярли чекланмаган ваколатлар доирасида берилган. АҚШда демократик процессуал кафолатлар юқори даражада ривожланган суд тизими ташкил этилган. Бу мамлакатни баъзида судлар мамлакати, деб ҳам аташади. Америка судларининг нафақат тўла мустақиллиги, балки давлат ҳокимияти ва аҳолининг ушбу органларга бўлган ишончи ҳам буни тасдиқлайди. Судларнинг обрўси фуқаролар ва давлат органлари томонидан суд қарорларининг сўзсиз бажарилиши билан ифодаланади. Олий суд қонун ва мажбурий актларнинг Конституцияга зидлигини аниқлаши асосида амалдаги ҳуқуқ тизимидан улар зудлик билан чиқариб ташланади. Олий суднинг қонуний кучга кирган ҳар қандай қарори умуммажбурий характерга эга ва ҳеч ким уни шубҳа остига олиши мумкин эмас. Суд амалиётининг ривожига суд қарорларининг прецедентлик хусусияти муҳим аҳамият касб этишига қарамай, прецедентлар статут (низом) ҳуқуқига, яъни ёзилган қонунларга аста-секин ўз ўрнини бўшатиб беради. Шунингдек, суд органлари қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятнинг алоҳида ҳуқуқларига аралashi мумкин эмас.

Суд ҳокимиятининг конституциявий асослари. АҚШ Конституция мамлакатда ягона Олий суднинг амалда бўлиши ва қўйи турувчи судлар сонини аниқлаш Конгрессга боғлиқлигини эътироф этади. Шу асосда қатъий марказлашган, ягона федерал суд тизими ўрнатилган бўлиб, федерация даражасида бўлган ҳар қандай Олий суд органларини ташкил этиш тақиқланади. Судьяларнинг ўзгармаслиги ҳам мустаҳкамланган. Уларнинг қатъий ижобий хулқи ўз лавозимларини сақлаб туришларига асос бўлади. Судьяларни моддий рағбатлантириш улар хизмат лавозимида бўлган пайтда камайтирилиши мумкин эмас. Судларнинг юрисдикцияси конституциявий жиҳатдан жуда кенг мустаҳкамланган. Улар

ишларни ҳуқуқ манбаларини чекламаган ҳолда: оммавий ҳуқуқ, адолат ҳуқуқи, Конституция, қонун ва битимлар бўйича кўриб чиқиш ҳуқуқига эга. Суд ҳокимияти низоларнинг деярли барча турига, жумладан, томонлардан бирини АҚШ ташкил қилган, икки ёки ундан ортиқ штатлар ўртасида, бирор штат ва бошқа штатларнинг фуқаролари ўртасида, турли штат фуқаролари ўртасида, фуқаролар ва чет давлатлар ўртасида, фуқаролар ўртасида юзага келадиган баҳсларга татбиқ этилади.

Конституцияда яна шу нарса белгилаб қўйилганки, импичментдан ташқари барча жиноятлар қасамёд қилдирилган маслаҳатчилар иштирокидаги суд мажлиси томонидан ҳал қилинади. Бундай муҳокамалар жиноят содир этилган штатнинг ўзида олиб борилиши керак, жиноят бирор штатдан ташқарида содир этилган ҳолларда муҳокама жойи қонун билан аниқланади. 1789 йилда Конгресс томонидан қабул қилинган суд тизими ҳақидаги қонун мавжуд.

Суд тизими. АҚШда икки хил суд тизими мавжуд бўлиб, биринчиси Федерал тизими ва иккинчиси штатлардаги суд тизимларидир. АҚШда аҳолининг ҳар 400 тасига битта ҳуқуқшунос тўғри келади ва дунёда бу кўрсаткич бўйича етакчи ўринни эгаллайди. Бир йилда тахминан 25 миллионга яқин суд процесси ўтказилади.

АҚШ федерал суд тизими қуйидаги учта бўғиндан иборат:

1. Олий суд
2. Апелляция судлари (уларнинг сони 13 та)
3. Округ судлари (уларнинг сони 94 та)

Ҳарбий судлар Федерал суд тизимининг алоҳида бўғинини ташкил этади. Федерал судлар Конгресс қарорига асосан тузилади, бу суд судьялари эса, Сенатнинг розилиги билан умрбод муддатга Президент томонидан тайинланади.

Барча ишлар биринчи инстанцияда федерал қонунчилик асосида умумий юрисдикцияли округ судларида (жиноий ва фуқаролик ишлари бўйича) кўриб чиқилади. Уларнинг сони штатларда бир нечта бўлиши мумкин, айрим ҳолларда улар биттани ташкил қиладди. Шунингдек, округларда божхона, солиқ, федерал ҳокимиятга қарши даъволарни кўриб чиқувчи судлар ва бошқа махсус судлар ҳам мавжуд.

Апелляция судлари (3 тадан 8 тагача бўлган штатга битта) округ ва махсус судлар чиқарган қарорларга нисбатан берилган шикоятларни кўриб чиқади. Божхона судлари учун алоҳида апелляция судлари ташкил этилган.

АҚШ суд тизимида Олий суд алоҳида аҳамият касб этади. У Президент томонидан Сенат розилиги асосида тайинланадиган раис, 9 нафар аъзодан иборат. Олий суд томонлардан бири чет

мамлакатлар дипломатик ходимлари ёки штат ҳисобланган ишлар бўйича биринчи инстанцияда фаолият олиб боради, лекин асосан, апелляция тартибдаги ишларни кўриб чиқади (суд тизимида алоҳида кассация институти мавжуд эмас). Олий суд мамлакатда Конституциявий назорат институти ҳам ҳисобланади.

Олий суд фаолиятининг ташкилий шакли коллегияликка асосланмаган. Олий судда кўриладиган барча ишлар унинг аъзолари томонидан алоҳида тартибда кўриб чиқилади. Жараён узоққа чўзилмаслиги учун ҳар бир судья ишни гувоҳлар ва бошқа иштирокчиларсиз кўриб ҳал этади ҳамда қарор судьяларнинг кўпчилик овози билан чиқарилади. Кўпчиликка қўшилмаган судьялар ўзларининг алоҳида фикрини баён қилишлари мумкин.

Штатлардаги судлар ишларни тегишли штат ва федерал қонунчилик асосида кўриб ҳал қиладилар (охирги инстанция штат олий суди, ишларнинг Конституциявийлик масалалари бўйича АҚШ Олий суди ҳисобланади). Штатлардаги суд тизимлари хилма-хил бўлиб, кўпинча учта бўғиндан иборат (Айдахо штатида истисно тариқасида 2 та бўғин):

Қуйи судларга: ҳакамлик судлари, полиция судлари, мэрия судлари киради ва улар майда ва кам аҳамиятли жиноий ва фуқаролик ишларини кўриб чиқадилар. Судьялар ўз лавозимларига сайловлар (2-3 йилга) асосида эга бўладилар. Аксарият бундай судьялар юридик билимга эга бўлмайдилар. Улар ҳужжатларни тасдиқлаш, никоҳни расмийлаштириш, ҳуқуқбузарларга жарима солиш ва у қисқа муддатга озодликдан маҳрум этиш жазосини белгилашлари мумкин. Шунингдек, муҳим ишларни юқори поғонадаги судларга юбориш ваколатига эгалар.

Умумий юрисдикцияли судлар: графлик, шаҳар, округ судлари. Ушбу судлар штатлардаги кенг кўламдаги жиноий ва фуқаролик ишларини кўриб чиқадилар. Судьялар кўпинча, аҳоли томонидан сайланади, улар таркиби асосан малакали юристлардан иборат.

Штат Олий суди. Штатлар олий суди губернатор томонидан тегишли штат Сенатининг розилиги билан 7-14 йил муддатга (айрим ҳолларда умрбод) 3-16 таркибдан иборат судьяларни тайинлаш орқали шакллантирилади. Бу суд қуйи турувчи суд бўғинлари қарорларига нисбатан апелляция юрисдикциясига эга ҳамда уларда қонун ҳужжатларини конституциявийлиги юзасидан конституциявий назоратни амалга ошириш ваколати мавжуд.

Штатларда алоҳида махсус судлар: вояга етмаганлар ишлари бўйича, меҳнат, қирғоқ бўйи судлари мавжуд.

4. БРАЗИЛИЯ СУД ТИЗИМИ

Бразилия Конституцияси судларни ташкил этиш ва ваколат доирасини белгилаш масалаларини бошқа ҳар қандай давлат конституцияларига нисбатан батафсилроқ тартибга солади. Бразилиянинг суд тизими англо-саксон ҳуқуқ оиласининг айрим элементларини эътиборга олган ҳолда, Рим ҳуқуқига асосланади. Бразилияда суд органлари ҳокимиятнинг алоҳида тармоғи бўлиб, улар маъмурий ва молиявий мустақиллик асосида фаолият юритадилар. Судлар фаолияти давлат бюджетининг алоҳида моддаси билан молиялаштирилади ва ушбу манбаларни суд органларининг ўзлари мустақил тасарруф этадилар. Барча судлар мустақилдирлар ва фақат қонунга бўйсундилар.

Бразилияда федерал суд тизими ва штатлар суд тизими мавжуд бўлиб, улар марказлаштирилган ҳолда фаолият юритадилар. Бразилия Конституциясининг 92-моддасига биноан, суд ҳокимияти органларига: Федерал Олий суд; Одил судлов юқори суди; ҳудудий федерал судлар ва федерал судлар; меҳнат судлари; сайловга оид судлар; ҳарбий судлар; штатлар, федерал округлар ва жойлардаги судлар киради.

Суд тизимининг олий органи Федерал Олий суд ҳисобланиб, у Федерал Сенат розилиги асосида Президент томонидан тайинландиган 11 та аъзодан иборат. Унинг асосий функцияси – Иттифоқ ва штатлар қонунлари ҳамда бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар юзасидан конституциявий назоратни амалга оширишдир. Муайян ҳаракатни Конституцияга зидлиги ҳақида шикоят бериш ҳуқуқига Республика Президенти, Миллий Конгресснинг ҳар иккала палатаси президиуми, штатлар қонунчилик мажлиси президиумлари, штатлар губернаторлари, Республика Бош прокурори, Миллий Конгрессда вакилликка эга бўлган сиёсий партиялар, касаба уюшмалари ва касбга оид миллий ассоциациялар эгадирлар.

Федерал Олий суди Иттифоқ ва штатлар, Иттифоқ ва федерал округлар, штатлар ва округлар ўртасидаги низоларни кўриб чиқади. Шунингдек, унинг ваколат доирасига жиноятчиларни экстрадиция қилиш, хорижий давлат, халқаро ташкилотлар билан федерация, штат, федерал округ ҳамда ҳудудлар ўртасидаги низоларни кўриб чиқиш ҳам киради.

Федерал Олий суд биринчи инстанция суди сифатида Республика Президенти, Конгресс аъзолари, Федерал Олий суд аъзолари, Республика Бош прокурори томонидан содир этилган жиноят ишларини; давлат вазирлари, юқори судлар, Федерал ҳисоб трибунали аъзолари, дипломатик миссиялар раҳбарлари томонидан содир

этилган жиноят ишлари ва жиноий суиистеъмолчиликларга оид масалаларни; сиёсий жиноятларга оид ишлар ҳамда хабеас корпус ҳамда хабеас дата тартибидаги айрим ишларни кўриб чиқади.

Апелляция инстанцияси сифатида эса, Федерал Олий суд хабеас корпус ҳамда хабеас дата жараёнларига, қуйи турувчи судлар фаолиятига оид фармойишлар чиқаришга (*mandado de seguranca*), Олий судлар томонидан чиқарилган тақиқ бўйича (*mandado de injuncao*) ҳамда сиёсий жиноятларга дахлдор бўлган оддий апелляциялар ишларини кўриб чиқади. Экстраординар апелляциялар бўйича у биринчи инстанция судлари ёки юқори судлар томонидан чиқарилган қарорлар, шу жумладан, Конституция қоидаларига зид келадиган ҳоллардаги ишларни текшириб чиқади.

1988 йилги Конституция Одил судлов юқори суди (*Superior Tribunal de Justica*)ни жорий этди ва олдин Федерал Олий суди томонидан амалга оширилиб келинган айрим ваколатлар унинг зиммасига юкланди. Ушбу трибуналнинг аъзолари (уларнинг сони 33 та) Сенатнинг маъқуллаши орқали Республика Президенти томонидан тайинланади. Одил судлов юқори суди биринчи инстанция суди сифатида штатлар ва федерал округларнинг губернаторлари томонидан, штатлар ва федерал округлар Одил судлов трибуналлари аъзолари, штатлар, округлар ҳисоб трибуналлари аъзолари содир этган ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, шунингдек штатлар вазирлари ҳужжатларига ва қарорларига нисбатан хабеас дата жараёнини амалга оширишда юзага келадиган ҳуқуқбузарликларни кўриб чиқади. Шунингдек, мазкур суд федерал трибуналлар ўртасидаги, судлар ва федерация маъмурий органлари ўртасидаги одил судловга оид низоларни кўриб чиқади. У федерал суд органлари томонидан кўриб чиқилган жиноят ишларини текшириб чиқади ва вилоят судлари қарорларини бекор қилиши мумкин (айрим ҳолларда Федерал Олий суднинг ҳамда юқори суднинг ваколатлари тўқнаш келади).

Худудий судлар суд ҳокимиятини тегишли худудлар доирасида амалга оширадилар. Улар биринчи инстанция судлари сифатида муайян даражадаги ишларни, шу жумладан, федерал судлар ҳамда прокурорларга дахлдор бўлган ишларни кўриб чиқадилар, шунингдек, апелляция инстанцияси сифатида намоён бўладилар. Худудий судлар тегишли худудлардан танлаб олинадиган ҳамда Президент томонидан тайинланадиган камида 7 та судьядан иборат таркибда шакллантирилади.

Федерал судларнинг энг қуйи бўғини – федерал ҳамда штат қонунларига асосан, жиноят ва фуқаролик ишларининг аксарият қисмини кўриб чиқадиган федерал судлар ҳисобланади.

Умумий судларнинг энг қуйи босқичи эса, штатлардаги профессионал ва профессионал бўлмаган федерал судлар ҳисобланаиб (ҳар бир штатга бир ёки бир нечта суд округлари тўғри келади), улар биринчи инстанция сифатида апелляция бериш мумкин бўлган майда жиноят ва фуқаролик ишларини кўриб ҳал қиладилар. Бундай судларни ташкил этиш тўғрисидаги қонун 1995 йилда қабул қилинган.

Бразилияда федерал даражада ривожланган махсус судлар тизими – Сенат тасдиғи билан Президент томонидан тайинланадиган меҳнат ишлари бўйича трибуналлар ва судлар (Юқори меҳнат суди, ҳудудий меҳнат судлари) фаолият юритади.

Юқоридагилар билан бирга, Бразилияда сайлов адлиясининг қуйидаги бўғинлардан ташкил топган махсус тизими мавжуд: аъзолари Федерал Олий суд, Президент, Одил судлов юқори суди томонидан тайинланадиган сайлов адлияси юқори суди, минтақавий сайлов судлари, сайлов судлари ва Кенгашлар ёки сайловчилар хунталари Сайлов адлияси Юқори суди. Шунингдек, ҳарбий судлар сифатида Сенатнинг розилиги билан Президент томонидан тайинланадиган Юқори ҳарбий судлар, минтақавий ҳарбий судлар ва судьялар фаолият юритади.

Штатлар суд тизими. Штатлар умумий судлари таркибига одил судлов судлари (Tribunals de Justica), биринчи инстанция судлари (Tribunals de Alada), ҳакамлик судлари (Tribunals do Juri), яраштирув судлари киради. Штатлар махсус судлари таркибига эса, – трибуналлар ва ҳарбий масалалар бўйича судлар, меҳнат бўйича судлар ва бошқалар киради. Яраштирув судлари 4 йил муддатга тўғридан-тўғри, умумий ва яширин овоз бериш йўли билан сайланадиган фуқаролардан иборат бўлиб, уларнинг ваколат доирасига никоҳдан ўтказиш, яраштирув ишлари, юридик тусда бўлмаган низоларни ҳал этиш киради.

Таъкидлаш жоизки, Федерал Олий суд ва бошқа юқори судлар, махсус судлар қуйи турувчи судларнинг умумий сонини ҳамда улар аъзоларининг сонини ўзгартириш мумкин. Суд органларининг маъмурий ва интизомий ишларини махсус орган ҳисобланган магистратура кўриб чиқади.

Судья ёки прокурор лавозимига 10 йиллий юридик тажрибага (стажга) эга бўлган шахслар тайинланиши мумкин. Федерал судья лавозимига номзодлар Бразилия адвокатлар ташкилоти иштирокида ўтказиладиган сайловда танлов асосида сайланадилар. Бразилия Конституцияси судьяларни 2 йиллик иш фаолиятидан сўнг, ўз лавозимларида умрбод қолишларини кафолатлайди. Лекин ушбу 2

йиллик давр мобайнида судья фаолият юритадиган суднинг қарори билан лавозимидан озод этилиши мумкин.

Судьянинг тўлиқ нафақа тўлаш шарти билан истеъфога чиқиши ишга қобилияти йўқолган ёки 70 ёшга тўлган ва 30 йил меҳнат стажига эга бўлгандан кейингина амалга оширилиши мумкин. Жамият манфаатлари учун судьяларнинг ўз лавозимидан озод этиш ва истеъфога чиқариш, тегишли суд аъзоларининг 2/3 қисми овози билан ҳамда уларга ўзларини ҳимоя қилиш имкониятини бериш асосида юз беради.

Прокуратура (Ministerio Publico) доимий фаолият юритадиган мустақил институт сифатида ҳуқуқий тартиботни, демократик режимни, жамият ва шахс манфаатларини ҳимоя қилиш каби функцияларни амалга оширади. Унинг таркиби Республика Прокуратураси ва штатлар прокуратурасидан ташкил топган.

Республика прокуратураси Федерал прокуратура, меҳнат прокуратураси, ҳарбий прокуратура, федерал округлар ва ҳудудлар прокуратурасидан иборат.

Бразилия прокуратураси қайта сайланиш ҳуқуқи билан 2 йил муддатга Федерал Сенатнинг мутлоқ кўпчилик овози тасдиғи билан Президент томонидан тайинланадиган Бош прокурор раҳбарлигидаги марказлашган ягона тизимни намоён қилади. Бош прокурорни вазифасидан четлатиш Президентнинг ташаббуси асосида, Федерал Сенатнинг мутлоқ кўпчилиги тасдиғи билан амалга оширилади. Конституцияга кўра қуйи турувчи прокурорлар икки йил фаолият юритганларидан кейин умрбод ўз лавозимларида қолишлари мумкин. Ушбу прокурорларни лавозимидан озод этиш фақатгина суднинг қарори асосида амалга оширилади.

Прокуратуранинг асосий функциялари қуйидагилар: жиноий ишларни кўзғатиш; конституцияда кафолатланган инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳукумат органлари ва хизматлари томонидан риоя этилишини таъминлаш; давлат ва жамоат мулкани, атроф муҳитни ва ҳамда бошқа индивидуал ва жамоа манфаатларини муҳофаза этиш мақсадида фуқаролик терговини бошлаш ва оммавий фуқаролик даъволарини киритиш; конституцияда кўзда тутилган ҳолатларда Республика ёки штатлар ишларига аралаштириш; ҳинду аҳолисининг ҳуқуқ ва манфаатларини судда ҳимоя қилиш; полиция фаолияти устидан ташқи назоратни амалга ошириш; тергов ўтказишни ва полиция суриштирувини бошлашни талаб этиш. Прокуратура органларига давлат органларига юридик жиҳатдан хизмат кўрсатиш ва маслаҳатлар билан кўмаклашиш ман этилади.

Бразилиянинг бош адвокатураси Конституциянинг 131-моддасига кўра Республикани судда ва ундан ташқарида бевосита ёки

тегишли органлари орқали вакиллигини амалга оширадиган институт ҳисобланади. У ижро органларига юридик хизмат кўрсатиш ва маслаҳатлар бериш учун масъулдир. Бош адвокатуранинг раҳбари бўлиб, Республика Президенти томонидан тайинланадиган Республика Бош адвокати ҳисобланади.

Молиявий-иқтисодий назоратнинг олий органи – Федерация ҳисоб трибунали (Tribunal de Contas)дир. У Конгрессга назорат ваколатларини амалга оширишда расман ёрдам беради. Ҳисоб трибуналининг таркиби 9 нафар судьядан иборат бўлиб, уларнинг 1/3 қисми Федерал Сенатнинг розилиги билан Республика Президенти томонидан 2/3 қисми эса Конгресс томонидан ўз лавозимларига тайинланадилар. Ҳисоб трибунали судьялари Олий суд аъзоларига берилган қафолатлар, ваколатлар, чекловлар ва имтиёзларга эга бўладилар. Ҳисоб трибунали вазифалари доирасига ноқонуний ёки нотўғри ҳаражатлар қилганлик учун жарималар белгилаш, муайян ҳужжатнинг амал қилишини тўхтатиб қўйиш, аниқланган ҳуқуқбузарликлар тўғрисида Конгресс ва суд ҳокимияти органларига хабар бериш киради.

5. ГЕРМАНИЯ ФЕДЕРАТИВ РЕСПУБЛИКАСИ СУД ТИЗИМИ

ГФР суд тизими ягона Олий суднинг мавжуд эмаслиги билан фарқланади. Федерал конституциявий суд ва ўлкалар конституциявий судлари давлат ва жамият ҳаётида муҳим ўрин тутди.

Германия Федератив Республикаси Конституциясининг 95-моддасига кўра, суд юритишнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- умумий суд юритиш;
- маъмурий ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган суд юритиш;
- молиявий ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган суд юритиш;
- меҳнат ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган суд юритиш;
- ижтимоий ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган суд юритиш.

Умумий суд юритиш. Умумий суд юритиш тартибида фуқаролик, жиноят – ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган низолар ва ишлар кўриб чиқилади.

Фуқаролик юрисдикцияси тизими қуйидаги учта даражадан иборат:

- Участка судлари (das Amtsgericht);
- Ўлка (земель) судлари (die Landgerichte);
- Ўлка Олий судлари (das Oberlandesgericht).

Ишларнинг судловлиги даъво суммаси билан белгиланади. 5000 еврогача бўлган фуқаролик низолари участка суди судьяси томонидан яқка тартибда ҳал этилади. Участка судлари томонидан шунингдек, оила-никоҳ, рақобат ва мерос ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган низолар ҳам кўриб чиқилади. Ана шу мақсадларда участка судлари қошида оила ишлари бўйича судлар, васийлик ишлари бўйича судлар ва шунингдек, мерос масалалари бўйича судлар фаолият юритади.

Иккинчи даражадаги судлар (ўлка судлари) биринчи ва иккинчи инстанция судлари сифатида иш кўрадилар. Бу даражада ўлка судларининг суд юритиши фуқаролик ишлари бўйича палата ҳамда судларнинг яқка тартибда иш кўриши асосида амалга ошади. Бунда улар томонидан даъво баҳоси 5000 евродан ошиқ ишлар кўрилади. Ўлка судлари иккинчи инстанция тартибида участка судларининг шикоят қилинган қарорлари ва ажримлари бўйича фаолият юритади.

Бу даражадаги фуқаролик судларида шунингдек, “аграр судлар” ёки “қишлоқ хўжалик низолари бўйича судлар” мавжуд.

Умумий судловни ташкил этишда ўлка Олий судлари ўлка судларига нисбатан олганда юқори турувчи инстанция ҳисобланади.

Ўлка Олий судларида қарорлар фуқаролик ишларини ҳал қилиш учун ташкил этилган уч нафар профессионал судьядан иборат бўлган сенатлар томонидан қабул қилинади. Ўлка Олий суди таркибида фуқаролик ишлари бўйича, оила ишлари бўйича сенатлар, картел ишлари бўйича суд ва жиноят ишлари бўйича иккита сенат фаолият юритади.

ГФР Олий суди мамлакат ҳудудида умумий юрисдикция бўйича юқори суд ҳисобланиб, у Карлсруэ шаҳрида жойлашган. Мазкур суд фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича тафтиш инстанцияси ҳисобланади. Қарорлар фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича Юқори Сенатлар томонидан қабул қилинади. Бундан ташқари, беш нафар профессионал судья таркибида иш кўрадиган 12 та фуқаролик ишлари бўйича ва бешта жиноят ишлари бўйича сенатлар мазкур суд таркибида фаолият юритади. Одил судловнинг мустақиллигини таъминлаш мақсадида алоҳида мураккаб ишлар бўйича қарорлар ўзига барча федерал судлар сенатларини қамраб олувчи Катта Сенатнинг қўшма мажлисида қабул қилинади.

Ўлка судлари даражасидаги умумий судлов тизимида хўжалик ва савдо низоларини ҳал этиш учун палата ташкил этилган.

Федерал Конституциявий Суд. Карлсруэ шаҳрида жойлашган Федерал конституциявий суди мамлакатда Асосий қонунга амал қилиниши устидан назоратни амалга оширади. У Федерация билан федерал ўлкалар ҳамда алоҳида федерал органлар ўртасидаги низоларни кўриб чиқади. Фақат Конституциявий Судгина муайян партия ёки унинг фаолиятини мамлакатдаги демократик муҳитга ёки Конституцияга зидлигини ўрнатиши мумкин. Бундай ҳолларда Конституциявий Суд ушбу партияни тарқатиб юбориш ваколатига эга. У шунингдек, Федерация ва ўлка қонунларини Конституциявийлигини текширади. Агар Конституциявий суд томонидан муайян қонун конституцияга зид, деб топилса уни қўллаш мумкин эмас. Хар бир фуқаро ўз конституциявий ҳуқуқларни давлат томонидан бузилган ёки поймол этилган, деб ҳисобласа конституциявий судга шикоят билан мурожаат қилиши мумкин. Федерал конституциявий суди томонидан ташқи сиёсатга оид ишлар ҳам кўриб чиқилади. Федерал Конституциявий Суд ҳар бири 8 нафар судьядан иборат иккита сенатдан ташкил топган. Судьяларнинг бир қисми Бундестаг, иккинчи қисми Бундесрат томонидан сайланади. Уларнинг ваколат муддати 12 йил. Уларни бундан ортиқ муддатга қайта сайлашга йўл қўйилмайди.

Маъмурий судлар. Бу судлар оммавий-ҳуқуқий хусусиятга эга низоларни кўриб чиқади. Уларнинг вазифаси фуқароларни маъмурий органлар ва идоралар билан муносабатларда ҳимоя қилишдан иборат. Маъмурий судлар тизими қуйидагича:

1. Қуйи инстанция маъмурий суди – *Verwaltungsgericht*;
2. Юқори ва олий маъмурий суд – *Verwaltungsgerichtshof*;
3. Федерал маъмурий суд – *Bundesverwaltungsgericht*.

Молиявий масалалар бўйича судлар икки даражага бўлинади:

1. Қуйи инстанция судлари – *Finanzgericht*;
2. Олий инстанция бу Федерал молия суди – *Bundesfinanzhof*;

Ушбу судлар солиқ декларациялари, даромад солиғи бўйича тўлов талабномалари ва бошқа йиғимлар бўйича низоларни кўриб чиқади.

Меҳнат низолари бўйича судлар – *Arbeitsgericht*. Бу тоифадаги судларга қуйидагилар киради:

1. Меҳнатга оид ўлка суди – *Landesarbeitsgericht*;
2. Федерал меҳнат суди - *Bundesarbeitsgericht*.

Ушбу судларнинг ваколати доирасига меҳнат ҳуқуқий муносабатлар бўйича низолар, корхона низомлари ва тариф сеткалари бўйича низолар ва тортишувлар бўйича, ички меҳнат тартиб масалалари бўйича, хусусан корхонани ташкил этиш ва бошқаришда ёлланма ишчиларнинг вакиллари иштироки бўйича низоларни кўриб чиқиш киради.

Ижтимоий масалалар бўйича судлар – *Sozialgericht* ҳам икки даражага бўлинади:

1. Ижтимоий масалалар бўйича ҳудудий судлар – *Landtssozialgericht*;
2. Ижтимоий масалалар бўйича Федерал суд – *Bundessozialgericht*.

Ушбу судлар нафақа ва бандлик бўйича низолар, ишсизлик бўйича суғурта, пенсия ҳуқуқи, уруш қурбонлари ва ногиронлар ҳуқуқи, тиббий ёрдам олиш ҳуқуқи бўйича низоларни кўриб чиқади.

Германиядаги барча давлат органлари ва йирик хўжалик юритувчи субъектларда (компаниялар, корхоналарда ва ҳоказо) ҳуқуқий ишларни амалга ошириш учун юридик хизмат ташкил қилинган. Юридик хизмат давлат органлари ва компанияларнинг таркибий тузилмаси ҳисобланиб, у - юридик бўлим, юридик гуруҳ, юрисконсулт шаклида ташкил қилинади.

Юридик хизматнинг ҳуқуқий мақоми ва фаолияти махсус норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан эмас, балки давлат органлари

ва компанияларнинг ички ҳужжатлари (низомлар, мансаб йўриқномалари, меҳнат шартномаси) билан тартибга солинади. Лекин, бу Германияда юридик хизматга оид умуман ҳеч қандай норматив-ҳуқуқий ҳужжат мавжуд эмас, деган хулосага келиш учун асос бўлмайди. Чунки, давлат органлари ва компаниялар фаолиятини тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда, шунингдек процессуал қонун ҳужжатларида юридик хизмат томонидан амалга ошириладиган ҳуқуқий ишлар ва унинг фаолиятига оид бошқа нормалар, давлат хизматчилари тўғрисидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган.

Масалан, Германиянинг Бремен шаҳридаги изоляция техникаси материаллари ишлаб чиқаришга ихтисослашган компанияда юридик бўлим ташкил қилинган. Юридик бўлимда бешта ходим, яъни бўлим бошлиғи, иккита юрисконсулт, иккита юрисконсулт ёрдамчиси ишлайди. Юрисконсулт лавозимида университетни битирган ва биринчи имтиҳонни муваффақиятли тугатган юристлар тайинланади.

Юридик бўлимнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат: ҳуқуқий масалалар бўйича компания раҳбарлари ва мутахассисларига маслаҳатлар бериш; шартномаларни (хўжалик ва меҳнат шартномаларини) тузишда иштирок этиш ва уларни ҳуқуқий экспертизадан ўтказиш; талабнома ишларини юритиш; судларда компаниянинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш учун тегишли ҳужжатлар ва материалларни тайёрлаш ҳамда уларни адвокатларга тақдим этиш.

Юридик хизмат ходимлари ҳам адвокат мақомини олишлари мумкин, аммо улар компанияда ишлаётган пайтида адвокат сифатида фаолият кўрсата олмайдилар.

Германияда компанияларнинг юридик хизмат ходимлари судларда компания ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш ваколатига эга эмаслар. Ушбу вазифани тегишли судларда қатнашиш ҳуқуқига эга бўлган адвокатлар амалга оширадилар. Аммо, суд мажлислари очиқ бўлганлиги сабабли, юридик хизмат ходимлари ҳам барча фуқаролар сингари унда қатнашишлари мумкин. Адвокатларга компания даъвогар бўлганда даъво аризаларини ёки жавобгар бўлганда, даъво аризасига юзасидан фикрномаларни ёзиш ва уларга илова қилиш учун зарур бўлган барча ҳужжатлар ва материалларни компания юридик хизмати тайёрлаб беради.

Адвокатларнинг касбий ҳуқуқ ва мажбуриятлари 1959 йил 1 августда қабул қилинган “Федерал адвокатура тўғрисида”ги Низом билан тартибга солинади. Қонун кучига эга бўлган мазкур Низомга 1994 йил 2 сентябрдаги тuzатишлар билан жиддий ўзгартишлар киритилган.

Германияда фуқаролик процесси адвокатнинг мажбурий равишдаги иштироки ёки унинг иштирокисиз амалга оширилади. Германия ФПКнинг 78-§ мувофиқ округ (ландгерихт) ва бошқа барча юқори инстанция судларида тарафлар адвокат орқали ўз манфаатларини ҳимоя қилишлари мумкин. Агар тарафлар адвокат орқали вакиллик қилиши мажбурий бўлмаган ҳолларда, низо судда тарафларнинг ўзи ёки фуқаролик процессуал муомала лаёқатига эга бўлган ҳар қандай шахсни вакил қилиш орқали кўриб чиқилиши мумкин.

6. ФРАНЦИЯ СУД ТИЗИМИ

Францияда суд органларини ташкил этиш ва уларнинг самарали фаолият юритишини таъминлаш борасида катта тарихий мактаб яратилган десак, хато бўлмайди.

Барча демократик давлатларда бўлгани каби Францияда ҳам ҳокимият ваколатлари тақсимланган бўлиб, одил судловни амалга ошириш суд органлари ваколатига киритилган. Франция суд тизими бир қатор хусусиятлари билан бошқа давлатларнинг суд тизимидан фарқ қилади. Ушбу ҳолат бир тарафдан суд органларининг тарихан шаклланиб келганлиги билан изоҳланса, бошқа тарафдан эса, давлатнинг маъмурий-ҳудудий тузилиши ҳамда мамлакатдаги ижтимоий муносабатларнинг ўзига хослиги билан тавсифланади.

Франция Конституциясининг саккизинчи бўлими “Суд ҳокимияти тўғрисида”, деб номланади ва унда Франция суд тизими, суд ҳокимиятининг ҳуқуқий ҳолати мустаҳкамлаб қўйилган. Унга кўра, Республика Президенти судлар мустақиллигининг ҳамда судьялар дахлсизлигининг кафолати ҳисобланади. Судларга ўз ваколатларини амалга оширишда Олий магистратура кенгаши кўмаклашади. Магистратларнинг ҳуқуқий ҳолати қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилади.

Олий магистратура кенгашига Республика Президенти бошчилик қилади. Адлия вазири унинг ўринбосари, яъни вице-раиси ҳисобланади. Зарур бўлиб қолганда, Адлия вазири Президент номидан Олий магистратура кенгашига вақтинчалик бошчилик қилиб туради.

Бевосита Франция суд тизимига келсак, унда қуйидаги учта юрисдикция суди мавжуд: умумий судлар, маъмурий судлар ва ихтисослашган судлар.

Умумий юрисдикция судлари суд тизимининг асосий бўғинини ташкил этиб, катта инстанция судлари, кичик инстанция судлари, апелляция судлари, ассизлар судлари ва кассация судидан иборат. Улар умумий тамойил яъни, фуқаролик ва жиной одил судловнинг бирлиги тамойили асосида фаолият юритадилар ва фуқаролик ҳамда жиной ишларни кўришга ваколатли ҳисобландилар.

Ҳар бир департаментда унинг иқтисодий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эгаллиги ва аҳолисининг сонига қараб, камида битта катта инстанция суди мавжуд. Катта инстанция суди фуқаролик ишлари бўйича биринчи инстанция суди сифатида қуйидаги масалалар бўйича иш юритади: шахсларнинг фуқаролик ҳолати ва ҳуқуқ лаёқати, кўчмас мулкка оид даъволар ҳамда мулкка нисбатан ундирувни

қаратиш, ихтиролар ва товарлар белгилари учун патентлар бериш, юридик шахсларнинг мол-мулкни тугатиш. Ушбу ҳолатларда суд даъволар 30 минг еврогача бўлган ишлар юзасидан охириги инстанция суди сифатида қарор чиқаради. 1970 йилдан бошлаб, катта инстанция трибуналида ишлар якка судья ёки судьялар коллегияси томонидан кўриб чиқилмоқда.

Ушбу судда қуйидаги ихтисослашган якка судьялар мавжуд:

- Суд қарорларини ижросини таъминлаш юзасидан судья. У қарорларни мажбуран ижро этишда вужудга келадиган низоларни ҳал қилади;

- Оилавий ишлар бўйича судья. Ушбу суд 1993 йилда ташкил этилган бўлиб, муомалага лаёқатсиз вояга етмаган шахслар устидан васийлик ўрнатиш ва тарбия характеридаги ёрдам кўрсатишга оид ишлардан ташқари, барча унификациялашган оилавий низоларни кўриб чиқади;

- Мулкни олиб қўйиш билан боғлиқ ишларни кўрувчи судья. У давлат томонидан мулкдорнинг мулки олиб қўйилган тақдирда, мулкдорга мулкнинг ўрнини қоплаш учун тўланиши шарт бўлган пул миқдорини белгилайди¹.

Трибунал раиси ўзининг маъмурий мажбуриятлари билан бирга, юрисдикцион ваколатларга ҳам эга. У мақсади бир қатор тадбирлар кўриш ёки рухсат бериш билан боғлиқ бўлган бир томонлама мурожаатларни кўриб чиқади. У яна кечиктириб бўлмас ҳолатларда ёки яққол факт мавжудлиги ҳолатида енгиллаштирилган тартибда қарор чиқаради.

Жиноят ишлари судлови соҳасида катта инстанция трибунали якка судья ёки ҳайъат таркибида иш юритиб, прокуратура томонидан хусусий айблов тартибида тақдим этилган ёки тергов судьяси томонидан берилган оғир жиноятларга оид ишларни кўриб чиқади.

Катта инстанция трибуналининг тергов судьясига жиддийроқ аҳамиятга эга жиноий ишлар юзасидан тергов олиб бориш мажбурияти юклатилган. Ҳақиқатни аниқлаш учун тергов судьясида бир қатор ваколатлар мавжуд: воқеа содир бўлган жойга чиқиш, тинтув ўтказиш, мулкни хатлаш, сўроқ қилиш, экспертиза тайинлаш. Бундан ташқари, суд ваколатларига шахсни дастлабки қамоққа ёки суд назоратига олиш ҳамда ишни судга жўнатиш ҳам кирди.

Катта инстанция судида жазоларнинг ижро қилиниши бўйича судья лавозими мавжуд бўлиб, уни амалга ошириш вазифаси ушбу суд судьяларидан бирига уч йил муддатга юклатилади. У маҳкумлар устидан назоратни ташкил қилади, маҳкумларни сақлаш

¹ Судебные системы европейских стран. - М.: Международные отношения, 2003. - С.281.

режимини ўзгартириш, уларга таътиллар бериш масалаларини ҳал қилади ва уларни шартли озод қилиш тўғрисида илтимоснома киритади. У жазони ўтаб чиққан шахсларга ёрдам бериш хизматига бошчилик қилади ҳамда озодликдан маҳрум қилинмай жазони ўтаётган шахслар устидан назоратни амалга оширади. Ушбу жиҳат француз жиной судлов тизимининг бошқа тизимлардан фарқ қилувчи ўзига хос хусусияти ҳисобланади.

Кичик инстанция трибуналлари 1958 йилда ташкил этилган бўлиб, улар барча департамент ва округларнинг асосий шаҳарларида жойлашган. Ушбу қўйи судлар ваколатига қиймати 13 минг еврогача бўлган шахсий ва мулкӣ даъволарни ҳамда қарорлар устидан шикоят қилиш мумкин бўлган, қиймати 30 минг еврогача бўлган даъволарни кўриб чиқиш киради. Булардан ташқари, унинг ваколатига уй-жой ижараси, истеъмол кодекси қоидаларини жорий қилиш, сайловчилар рўйхатини тузиш билан боғлиқ ишларни кўриб ҳал қилиш ҳам киради. Шунингдек, у васийлик ишлари бўйича судья ҳисобланиб, ўз округидаги муомалага лаёқатсиз шахслар устидан васийлик ўрнатади ҳамда уларнинг мол-мулкани бошқариш устидан назоратни амалга оширади.

Жиноят ишлари бўйича кичик инстанция суди вазифасини ахлоқ тузатиш трибуналлари¹ бажариб, унинг ваколатига жиной деликтларни биринчи инстанцияда кўриб чиқиш киради. Ахлоқ тузатиш трибуналларида ишлар уч нафар судья таркибидаги ҳайъат томонидан кўриб чиқилади. Йўл ҳаракати ва ов қилиш қоидаларини бузиш билан боғлиқ ишлар якка судья томонидан кўрилиши мумкин. 1975 йилда айрим катта инстанция судларида иқтисодий ва молиявий хусусиятдаги оғир жиной деликтларни кўриб чиқишга ихтисослашган ҳайъатлар ташкил қилинган.

Полиция трибуналлари биринчи инстанцияда қонунда жазо сифатида ўн минг еврогача жарима ёки бир кундан икки ойгача қамоқ назарда тутилган ҳуқуқбузарликлар билан боғлиқ ишларни кўриб чиқишга ваколатли ҳисобланади. Уларда ишлар кичик инстанция трибуналининг якка судьялари томонидан кўрилади.

Апелляция судлари 1958 йилдан буён иккинчи поғона судлари ҳисобланади. Ҳозирда Францияда юрисдикцияси бир қатор департаментларга тарқаладиган 30 та “Континентал” ҳамда 5 та “денгиз орти” апелляция судлари мавжуд. Ҳар бир апелляция суди ўзи жойлашган шаҳар номи билан аталади. Апелляция судлари фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича палаталардан иборат. Айримларида қўшимча равишда савдо ҳамда ижтимоий масалалар

¹ Изох: Трибуналнинг “ахлоқ тузатиш” деб номланишининг сабаби шуки, Франция Жиноят кодексининг 1-моддасига кўра, жиной деликтлар учун қўлланадиган жазолар шундай номланади.

билан шуғулланувчи палаталар ҳам ташкил этилган. Масалан, Париж апелляция судида 25 та, Лионда 7 та палата мавжуд. Улар ўзларининг округидаги биринчи инстанция судлари чиқарган қарорлар устидан апелляция тартибида берилган шикоятларни кўриб чиқадилар. Ишлар камида учта судья, айрим фуқаролик ишлари эса, бешта судья иштирокида кўриб чиқилади. Палаталар орасида айблов палатаси алоҳида ўрин тутати. У дастлабки қамоқ устидан назоратни олиб боради, тергов судьясининг барча фармойишлари устидан берилган шикоятлар юзасидан ҳамда ишларни ассизлар судига ўтказиш хусусида қарорлар чиқаради. Юқоридагилар билан бирга, ушбу палата суд полицияси офицерлари учун интизомий суд вазифасини ўтайди.

Ассизлар суди Франция суд тизимида алоҳида ўрин эгаллаб, бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга. Биринчидан, улар танаффус билан ишлайди, ҳар кварталда 15 кундан иборат сессия ўтказилиб, ушбу вақт оралиғида тўпланган барча ишлар кўриб чиқилади. Ассизлар судининг навбатдан ташқари сессияси ишларнинг ҳажми кўпайиб кетганда маҳаллий апелляция суди раиси томонидан Бош прокурорнинг бу ҳақдаги фикрини инобатга олган ҳолда, чиқарган қарори билан чақирилади. Ушбу суд фаолияти доимий бўлмаслигининг сабаби шуки, унинг ишида қатнашувчи “профессионал бўлмаганлар”, яъни касб фаолияти бошқа бўлган шахсларни ўзларининг асосий иш фаолиятларидан узоқ муддатга ажратиб қўйишни олдини олишдир. Иккинчидан, ташкилий томондан ассизлар суди бошқа суд ва трибуналлардан тўлиқ мустақил бўлиб, улардан бирининг таркибий қисми ҳисобланмайди. Бундан ташқари, ассизлар судида ишлар профессионаллар яъни, 3 та магистратлар ҳамда куръага кўра тайинланадиган 9 кишидан иборат жюрилар томонидан кўрилади. Кўриладиган ишга профессионал судьялар сифатида тегишли департамент апелляция судининг ёки катта инстанция трибуналининг судьялари жалб қилинади. Ҳайъат аъзолари эса, юқорида айтиб ўтилган тартибда танлаб олиннадиган оддий фуқаролардан иборат бўлади. Ҳайъат аъзолари судьялар билан биргаликда, шахснинг айбдорлигини берилган саволларга жавоб бериш орқали ҳал қиладилар. Айбланувчининг аҳволини оғирлаштирадиган ҳар қандай қарор ҳайъат аъзоларининг 8 тасидан кам бўлмаган овозлари билан қабул қилинади. Унинг асослантирилмаган қарорларига апелляция тартибида шикоят келтириб бўлмайди, улар устидан фақатгина кассация шикояти берилади.

Кассация суди умумий юрисдикция судлари тизимидаги юқори инстанция суди бўлиб, у Франциянинг аънавий давлат органларидан бири ҳисобланади. Ушбу суд 1789 йилги инқилобдан

аввалги, “эски режим” даврида ҳам мавжуд бўлиб, ўзининг ҳозирги номини 1790 йилда олган. Кассация суди Парижда жойлашган бўлиб, ҳозирда 6 та (бешта фуқаролик ишлари бўйича ва битта жиноий ишлар бўйича) палатадан иборат. Ўз навбатида, фуқаролик ишлари бўйича палаталар фуқаролик ишлари юзасидан биринчи, иккинчи ва учинчи палаталарга ҳамда савдо, молия ва ижтимоий масалалар бўйича палаталарга бўлинади. 1982-1983 йилги декретларга кўра, Кассация судининг таркиби қуйидагилардан иборат: биринчи раис, олтита палата раислари, 84 та суд аъзолари (улар маслаҳатчилар, деб номланади), 36 та маслаҳатчи-маърузачилар, шунингдек Кассация суди қошидаги Бош прокурор, биринчи Бош адвокат ва 19 та Бош адвокатлар. Ушбу суд хизматчиларининг яна бир тури бу аудиторлар бўлиб, улар ишларни судда кўришга тайёрлайдилар.

Кассация суди қарори палаталардан бири ёки 3 та палата вакилларидан иборат бўлган аралаш палата ёхуд таркибига суднинг биринчи раиси, палаталарнинг раислари ҳамда ҳар бир палатанинг иккитадан вакили кирувчи Пленум томонидан қабул қилинади. Қарор суднинг камида 5 та аъзоси қатнашган тақдирдагина қабул қилинади. Айрим масалалар бўйича, хусусан, асослантирилмаган шикоятларни рад этиш ёки апелляция суди айблов камерасининг қарори устидан берилган шикоятлари юзасидан қарорлар тегишли палатанинг 3 та судьясидан иборат ҳайъат томонидан қабул қилинади. Агар палаталардан бирида овозлар тенг бўлиб қолса ёки масалани ҳал қилиш бир нечта палаталарнинг ваколатига кирса, иш аралаш палаталар томонидан кўриб чиқилади. Лекин, ҳар қандай ҳолатда тарафлар ўз ишларини судьяларнинг тўлиқ таркибида кўрилишини талаб қилишлари мумкин. Агар 3 та судьядан бири ишни 5 та судья таркибида кўриб чиқиш ҳақида қатъий талаб билан чиқса, унинг талаби бажарилиши шарт.

Кассация суди ваколатига қуйи турувчи судларнинг қарорлари устидан берилган кассация шикоятларини кўриб чиқиш киради. Ушбу ҳолатда суд шикоятни факт юзасидан эмас, балки фақат ҳуқуқ нуқтаи назаридан кўриб чиқиб, қонуннинг тўғри ёки нотўғри қўлланилганлигини ҳамда процессуал нормалар бузилган-бузилмаганлигини аниқлайди. Жиноят ишлари юзасидан Кассация суди қонуний кучга кирган ҳамда янги очилган ҳолатлар бўйича чиқарилган ҳукмларни фақат айбланувчининг манфаатларини ифодалаган ҳолда кўриб чиқади. Ушбу ишлар юзасидан Кассация судининг чиқарган оқлов ҳукми устидан судланувчидан ташқари ҳеч ким шикоят қилиш

ҳуқуқига эга эмас¹. Қуйи турувчи суднинг қарори ёки ҳукмини бекор қилиб, Кассация суди одатда ишни ўзининг тавсиялари билан бирга худди шундай даражадаги бошқа судга янгитдан қайта кўриб чиқиш учун юборади. Агар ишнинг фактик ҳолатлари шубҳа туғдирмаса, Кассация суди ўзининг якуний қарорини қабул қилиши мумкин.

Юқоридагилардан ташқари, Кассация суди ҳуқуқ ижодкорлиги билан шуғулланиб, суд амалиётини мувофиқлаштиришга қаратилган қарорларни ҳам қабул қилади. Бунда жиноят ишлари бўйича палата томонидан чиқарилган қарорлар алоҳида аҳамият касб этади.

Маъмурий судлар тизимига маъмурий трибуналлар, маъмурий апелляция судлар ва юқори поғонадаги Давлат Кенгаши киради.

Маъмурий трибуналлар маъмурий низоларни кўриб чиқувчи биринчи инстанция суди ҳисобланади. Ушбу судларнинг судлов округи ўз ичига бир қатор департаментларни қамраб олади. Ҳозирги кунда бундай судларнинг 36 таси мавжуд бўлиб, улар асосан, ҳокимият вакилларининг жавобгарлиги ҳамда фискал ишлар билан боғлиқ масалаларни кўриб чиқади. Лекин солиқлар, божхона йиғимлари билан боғлиқ ишлар умумий судларнинг судловига тегишлидир. Маъмурий трибуналлар томонидан чиқарилган қарорлар устидан айрим тоифадаги низоларни истисно этганда, маъмурий апелляция судларга шикоят қилиш мумкин.

Маъмурий апелляция судлар 6 та бўлиб, улар 1987 йил 31 декабрдаги қонун асосида ташкил этилган. Уларнинг ваколатига маъмурий трибуналлар қарорлари устидан бериладиган шикоятларни кўриб чиқиш киради.

Аввалги Қирол Кенгаши вориси бўлмиш **Давлат Кенгаши** маъмурий адлиянинг юқори инстанцияси ҳисобланади. Давлат Кенгашининг асосий функцияси ишларни кассация тартибида кўриб чиқишдир. Лекин, тарихий ва ҳуқуқий сабабларга кўра, у биринчи инстанция ва апелляция суди сифатида ҳам фаолият юритади. Кенгаш регламент характеридаги ҳужжатларнинг қонунийлиги юзасидан биринчи ва охириги инстанция суди сифатида иш юритади. Ушбу мақсадда, Кенгаш 5 та бўлимдан иборат. Улардан тўрттаси бошқарув соҳасидаги назорат бўйича юрисдикцияли ваколатларни амалга оширади. Уларга ички ишлар, молия, оммавий ишлар ҳамда ижтимоий масалалар билан шуғулланувчи бўлимлар киради. Бешинчи бўлим 10 та бўлинмадан иборат бўлиб, низо ва зиддиятларни ҳал қилиш билан шуғулланади. Бундан ташқари, унда доимий фаолият юритувчи иккита комиссия - ҳисобот-тадқиқот ва

¹ Қаранг: Сухарёв А. Я. Правовые системы стран мира. -М.: Норма, 2003. -С.854.

пенсияларни қайта кўриб чиқиш бўйича Махсус комиссия мавжуд. Кейинги йилларда ҳукумат ва кенгаш бошлиғи ўринбосари буйруғи билан тадқиқотлар олиб бориш ва маъмурий суд чиқарадиган қарорларни ижро қилиш билан боғлиқ қийинчиликларни бартараф этиш мақсадида, маърузалар ва тадқиқотлар янги қисми ташкил этилди. Давлат Кенгаши таркибига Бош вазир, унинг йўқлигида Адлия вазири, бўлимлар бошлиқлари ҳамда давлат маслаҳатчилари киради.

Давлат Кенгаши малакали техник персонал билан таъминланган. Уларга ҳужжатлаштириш бўйича хизматлар, маълумотлар бюроси ва котибият киради¹.

Профессор Г.Брэбаннинг ёзишича, империянинг қулаши даврида маъмурий адлияни сақлаб қолиш масаласи икки марта муҳокамага кўйилган. Чунки, у Наполеон даври ихтироси эди. Шуларга қарамасдан, маъмурий адлия конституциявий инқирозлар даврида ҳам ўз ўрнини сақлаб қолди².

Францияда **ихтисослашган судлар** ҳам мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат: Вояга етмаганлар ишлари бўйича судлар; Савдо трибуналлари; Прюдомлар Кенгаши; Ҳисоб палатаси; Можаролар бўйича трибунал; Ҳарбий трибуналлар; Олий адолат палатаси; Республика адолат палатаси.

Вояга етмаганлар ишлари бўйича ҳакамлар суди ўн олти ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаган шахслар томонидан содир этиладиган оғир жиноий ишларни кўриб чиқади. Ушбу суд учта профессионал судья ва тўққизта ҳакамлардан иборат. Ун уч ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган шахсларнинг жиноий деликтлари ва жиддий ҳуқуқбузарликлари билан боғлиқ ишларни ҳамда ўн уч ёшдан ўн беш ёшгача бўлган ўсмирларнинг оғир жиноятлари билан боғлиқ ишлар катта инстанция трибуналлари округларида ташкил қилинадиган вояга етмаганлар ишлари бўйича трибуналларда кўрилади. Мазкур трибуналлар вояга етмаганлар ишлари бўйича судья ва иккита халқ маслаҳатчиси (ассессорлар)дан иборат. Ассессорлар Адлия вазири томонидан ёшлар тарбияси муаммоларига қизиқиш билдирган шахслар орасидан тайинланади. Вояга етмаганлар ишлари бўйича судья эса катта инстанция судьялари орасидан уч йилга тайинланади. У вояга етмаганларнинг жиноий деликтлари ва ҳуқуқбузарликларини яқка тартибда кўриб чиқиш ва уларга нисбатан тарбиявий ва назорат чораларини қўллаш ҳуқуқига эга. Судья ва вояга етмаганлар ишлари бўйича трибуналнинг қарори устидан апелляция судининг махсус палатасига шикоят қилиш мумкин.

¹ Қаранг: Le Conseil d'Etat. Son organization, son role. Paris., 1975, -p.14.

² Қаранг: Брэбан Г. Французское административное право. -М.: Прогресс, 1988. -С.363.

Савдо трибуналлари даъво қиймати 13 минг еврогача бўлган савдо операцияларига оид низоларни кўриб чиқувчи охириги инстанция судлари ҳисобланади. Савдо трибуналлари учта судья-консуллардан иборат. Улар тижорат фаолияти билан шуғулланувчилар ёки ишлаб чиқариш ҳамда савдо компанияларининг вакиллари орасидан анча мураккаб бўлган тизим асосида икки-уч йил муддатга сайланади. Улар ҳар қандай савдо битимлари иштирокчилари, бирлашма аъзолари ўртасида вужудга келадиган низоларни, шунингдек тижоратчилар, тадбиркорлар ва банкирларнинг мажбуриятларидан келиб чиқувчи низоларни ҳал қилади. Бундан ташқари, уларнинг ваколатига савдо бирлашмаларининг мақомини ўзгартириш ва уларни тугатиш киради. Улар Францияда 228 тани ташкил этади. Савдо трибуналлари йўқ жойда бундай турдаги ишларни катта инстанция судлари ҳал қилади. Денгиз савдо судларининг вазифасига эса, Жиноят Кодексининг денгиз савдоси соҳасидаги жиноятларни кўриб чиқиш киради.

Прюдомлар¹ Кенгаши индивидуал меҳнат шартномаларини тузиш, уларни ижро этиш ва бекор қилиш билан боғлиқ низоларни кўриб ҳал қилади. Ҳар бир департаментда биттадан Прюдомлар Кенгаши фаолият юритиб, улар мураккаб тизим бўйича сайланувчи тадбиркор ва ишчилар вакиллари бўлмиш маслаҳатчилардан иборат. Прюдомлар Кенгашида ишлар ҳар бир тарафдан икки ёки тўрт вакил таркибидаги ҳайъат иштирокида ва кичик инстанция судьяси раислигида кўрилади. 1985 йилда Адлия ва Меҳнат вазирликлари ҳузуридаги маслаҳат органи – Олий Прюдомлар Кенгаши ташкил этилган.

Ҳисоб палатаси. Ушбу орган Франция суд тизимида муҳим ўрин эгаллаб, оммавий молиявий хизматларнинг ҳисобларини текширувчи суд ҳисобланади. Унинг жойлардаги минтақавий ҳисоб палаталари мавжуд бўлиб, улар жамоат ташкилотлари ва муассасаларнинг ҳисоботларини текшириш ваколатига эга.

Ҳисоб палатаси минтақавий ҳисоб палаталари томонидан чиқарилган қарорлар юзасидан апелляция инстанцияси суди вазифасини бажаради. Ҳисоб палатаси қарорлари бўйича Кассация суди сифатида эса Давлат Кенгаши иш кўради.

Юқоридагилардан ташқари, Ҳисоб палатаси ҳукумат ва парламентга давлат бюджети ижроси устидан назоратни амалга оширишда кўмаклашади. Шунингдек, у давлат бошқаруви органлари фаолиятининг тўғри ва самарали амалга оширилишини назорат қилиб боради. Ҳисоб палатаси фаолиятининг натижалари умумлаш-

¹ Изох: "Прюдом" сўзи ростгўй одам деган маънони англатади.

тирилган ҳолда, йиллик ҳисоботда нашр қилинади ва Республика Президентига тақдим этилади.

Ҳисоб палатаси еттита палатадан иборат бўлиб, ишлар биринчи раис раҳбарлиги остида юритилади. Унинг таркибида ҳукумат томонидан тайинланган Бош прокурор фаолият юритади. Прокуратура вакиллари ташқари, ҳисоб палатасининг магистратлари алмаштирилиши мумкин эмас.

Можаролар бўйича трибунал суд тизимининг икки тармоғи ўртасида жойлашган бўлиб, умумий ва маъмурий судлар орасида вужудга келадиган ваколатлар тўғрисидаги низоларни ҳал қилади. Бошқача қилиб айтганда, ушбу трибунал иш маъмурий ёки умумий юрисдикция характериغا эгаллиги ва ўз навбатида, бу ишнинг маъмурий трибунал ёки умумий юрисдикция судлари судловига тааллуқли эканлиги масаласини ҳал қилади. Ишни кўриш давомида Кассация суди ёки Давлат Кенгашида ҳокимият ваколатларининг бўлиниши билан боғлиқ бўлган ваколатлар хусусида муаммо туғилса, улар Можаролар бўйича трибуналга мурожаат қилишлари мумкин. Агар ушбу юрисдикциялардан бири муайян ишни кўриб чиқишга ўзини ваколатли, деб ҳисобламаса, ўзининг ваколатларидан бошқасининг фойдасига воз кечиши ҳам мумкин. Бундай ҳолат неготив можаро, деб аталади.

Можаролар бўйича трибуналда раисликни Адлия вазири амалга оширади. Трибунал кассация судининг тўрт маслаҳатчиси ва тўрт давлат хизматчиларидан иборат бўлиб, фақат истисно ҳолатлардагина тўлиқ таркибда йиғилади. Унда прокуратура функцияларини Кассация суди қошидаги Бош адвокатлар ёки Давлат Кенгаши аъзолари орасидан тенг асосларда танлаб олинган тўрт нафар ҳукумат комиссарлари амалга оширади. Улар ҳукумат вакиллари ҳисобланмайди ва ўз қарорларини мустақил қабул қиладилар.

Францияда олий мансабдор шахсларни жиноий қилмишлари учун жазолаш мақсадида, Олий адолат палатаси ҳамда Республика адолат палатаси ташкил этилган бўлиб, улар давлатдаги сиёсий судлар ролини бажарадилар.

Олий адолат палатаси парламент томонидан танланган депутатлардан иборат бўлиб, унинг ваколатига Республика Президентини давлатга хиёнат қилиш жинояти учун судлаш киради. Олий адолат палатасининг аъзолари парламентнинг иккала палатаси томонидан депутатлар орасидан тенг миқдорда, яъни ўн иккитадан судьялар ва олтитадан уларнинг ўринбосарлари сайланади. Айбдорлар устидан тергов олиб бориш ва уларни Олий адолат палатасига топшириш масаласи фақат парламент иккала палатасининг биргаликдаги қарори билан ҳал қилинади.

Республика адолат палатаси 1993 йилда ўтказилган конституциявий ислохот натижасида ташкил этилган бўлиб, у Бош вазир, вазирлар ва бошқа ҳукумат аъзоларини ўз вазифаларини бажариши мобайнида содир этган жиноятлари ва ҳуқуқбузарликлари учун суд ишларини олиб боради. Палата 15 судьядан иборат бўлиб, уларни Сенат ва Миллий Мажлис аъзолари орасидан тенг миқдорда танлаб олинган ўн иккита парламент аъзолари, уч нафар Кассация суди аъзолари ташкил қилади.

Республика адолат палатасига ҳукумат аъзоси томонидан унинг ўз мажбуриятларини бажариши пайтида манфаатларига зарар етган, деб ҳисоблаган ҳар қандай шахс мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Шикоят Кассация судининг учта судьяси, иккита давлат маслаҳатчилари ва ҳисоб судининг иккита маслаҳатчи-мэтрлари кирувчи шикоятлар бўйича комиссияга юборилади. Комиссия ишни текшириб чиқиб, суд тартибини кўзғатиш тўғрисидаги қарор чиқаради ёки кейинчалик ишни Республика адолат палатасида кўришга тақдим қилиш учун шикоятни Бош прокурорга юборади. Иш келиб тушган ҳолатда, Республика адолат палатаси жиноят ва ҳуқуқбузарликларни Жиноят кодекси нормалари асосида квалификация қилади. Республика адолат палатасининг қарори устидан Кассация судига шикоят қилиш мумкин.

Ҳарбий трибуналлар фақат уруш ҳолати даврида фаолият кўрсатади. Уларнинг ваколатига ҳарбий хизматчилар томонидан ҳарбий ёки умумий жиноий қилмишларга оид ишларни кўриш киради. Тинчлик даврида ҳарбийлар томонидан содир этиладиган ҳарбий жиноятлар ва бошқа қилмишлар эса умумий юрисдикцияли жиноят ишлари бўйича судлар судловига тааллуқлидир.

Умумий юрисдикция судлар тизими судьялари ўз лавозимларига Республика Президентининг декрети билан, яъни Кассация суди мансабдор шахслари ва апелляция судларининг биринчи раислари Магистратура Олий Кенгашининг тавсияномаси бўйича, қолган судьялар эса, Адлия вазирининг Магистратура Олий Кенгаши берган ижобий хулосасига асосан берган тақдимномаси бўйича тайинланади.

Маъмурий трибуналлар судьялари Ички ишлар вазирининг Адлия вазири билан келишган ҳолда берган тавсияномаси асосида ҳукумат декретлари билан тайинланади. Умумий қоидага кўра, умумий юрисдикция судлари судьялари ўз лавозимларига уч босқичли танловда ғолиб чиқиб, магистратура миллий мактабини тугатган тақдирдагина тайинландилар. Маъмурий судлар судьялари учун эса, магистратура миллий мактабини якунлашларининг ўзи етарли ҳисобланади.

Кассация суди таркибига тайинланиш учун номзодга юқори судьялик лавозимларида ишлаб тажриба орттирган ҳамда университетда профессор сифатида ишлаган бўлиши каби талаблар қўйилган.

Франция Конституциясининг 64-моддасида умумий юрисдикция судьяларининг лавозимидан маҳрум қилинмаслиги тамойили мустаҳкамланган бўлиб, унга асосан, судья томонидан жиддий ҳуқуқбузарлик содир этилганда ёки у оғир касал бўлиб қолган ҳолларда, фақат Магистратура Олий Кенгашигина уни лавозимидан маҳрум қила олади. Судьяни унинг розилигисиз бир лавозимдан бошқасига ўтказиш мумкин эмас. Бу қоида судьянинг юқори лавозимларга кўтарилиши ҳолатига ҳам тааллуқли ҳисобланади.

Францияда судьяларнинг мустақиллиги 1958 йилги “Магистратура мақоми тўғрисида”ги қонун доирасида таъминланади.

Шу билан бирга, судлар мустақиллигининг кафолати Франция Конституциясининг 64-моддасига кўра, Республика Президенти ҳисобланади. У одил судлов кимларнингдир таъсири ёки босими остига тушиб қолмаслигини кузатиб бориши лозим¹.

Иккинчидан, Магистратура тўғрисидаги қонуннинг ўзи органик хусусиятга эга бўлиб, ҳеч қайси бошқа қонун ёки қонун ости акти унга зид келиши мумкин эмас. Бунда қонун устуворлиги тамойили ифодаланган.

Учинчидан, Францияда судьялар лавозимларига умрбод тайинланадилар ва улар лавозимларидан олиб ташланиши мумкин эмас. Бу улар алмашмасликларининг асосий кафолатларидан биридир².

Суд ва маъмурий округларнинг ҳудудий белги бўйича бири-бирига мос келмаслиги яна бир қўшимча кафолат ҳисобланади. Масалан, апелляция судларининг ваколатлари икки-учта департаментга татбиқ этилади, бу эса, маҳаллий маъмурият мансабдорларининг суд фаолиятига аралашши имкониятини чеклайди. Бундан ташқари, ҳукумат судларга нисбатан интизомий санкциялар қўллай олмайди. Уларнинг интизоми устидан назоратни фақат махсус орган - Магистратура Олий Кенгаши олиб боради.

Судьялар олтмиш беш ёшга етишлари билан нафақага чиқадилар. Кассация суди судьялари ва унинг биринчи раиси эса 1988 йилда ўрнатилган қоидаларга асосан, олтмиш олти ва олтмиш саккиз ёшда нафақага чиқади.

Магистратура Олий Кенгашига раҳбарликни Республика Президенти амалга оширади, Адлия вазири эса, унинг ўринбосари ҳисобланади. Улардан ташқари, унинг таркибида тўққизта аъзо

¹ Валери Жискар Де Эстен. Власть и жизнь. -М.:Международные отношения,1990. -С.228.

² Боботов С.В. Правосудие во Франции. -М.: ИЧП ЕАВ, 1994. -С.48.

бўлиб, улар Республика Президенти томонидан судьялар ва бошқа давлат хизматчилари орасидан тўрт йил муддатга тайинланади. Аъзоларнинг учтаси Кассация суди судьялари орасидан тайинланиши лозим.

Магистратура Олий Кенгаши судьяларни тайинлашда иштирок этишдан ташқари, уларнинг интизомий жавобгарлиги масаласини ҳам ҳал қилади. Бу ҳолатда Президент ва Адлия вазири қатнашмайди.

Франция одил судловига хос бўлган ижобий жиҳатлардан яна бири, бу фуқароларнинг Старсбургдаги Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа судига шикоят билан мурожаат қилиш ҳуқуқининг мавжудлигидир. Ушбу ҳуқуқни амалга ошириш учун улар давлат ичидаги барча суд инстанцияларидан ўтган бўлишлари лозим.

Умуман олганда, Франция суд тизими мураккаб тузилишга эга бўлиб, унга кирувчи ҳар бир суд органи ўзининг таркиби, иш юритиш тартиби ва бошқа хусусиятлари билан бошқалардан фарқ қилади. Бугунги кунда Франция суд тизимига хос бўлган жиҳатлар ҳамда ушбу соҳада тўпланган тажриба бошқа давлатлар томонидан намуна сифатида фойдаланилмоқда. Шундай экан, Франциянинг суд тизимини ташкил қилиш борасидаги бой тажрибаси келажакда Ўзбекистоннинг суд тизимини такомиллаштиришда муҳим аҳамият касб этиши мумкин.

7. ФИНЛЯНДИЯ СУД ТИЗИМИ

Финляндия умумий суд тизимининг юқори бўғини бўлиб, 1918 йилда ташкил этилган Олий суд ҳисобланади. Ушбу орган суд президенти ва 21 нафар судьядан иборат. Олий суд апелляция судларнинг фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича чиқарган қарорлари юзасидан берилган шикоятларни беш нафар судьядан иборат коллегияларда кўриб чиқади. Энг муҳим масалалар бўйича ишлар пленар мажлисларда муҳокама этилади. Олий судда суд қарорлари устидан шикоят беришга одатда, ушбу орган аъзоси бўлган 3 нафар судьядан иборат коллегия розилиги берилган, суд амалиётининг бирлиги манфаатлари талаб этиладиган ёки жиддий суд хатоларини тузатиш ҳолатлари мавжуд бўлган тақдирда йўл қўйилади. Олий суд шунингдек, қонун лойиҳалари бўйича ҳам хулосалар бериши мумкин.

Энг қадимийси 1623 йил Турку шаҳрида ташкил этилган апелляция судлар мамлакатнинг турли хил минтақаларида жойлашган 6 та йирик шаҳарда фаолият юритади. Улар президент ва суднинг доимий (айрим ҳолларда вақтинчалик) аъзолардан иборат таркибда ташкил этилган. Апелляция судлари фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича қўйи турувчи судларнинг қарорлари устидан берилган шикоятларни 3 нафар судьядан иборат коллегияларда кўриб чиқадилар. Суд президентининг кўрсатмаси бўйича энг муҳим масалалар бўйича ишлар пленар мажлисларда муҳокама этилади. Кўпгина ҳолатларда апелляция судлари охириги инстанция сифатида майдонга чиқадилар. Чунки, Олий судга ишларнинг чегараланган қисмигина келиб тушади. Улар шунингдек, давлатга хоинлик ва олий мансабдор шахсларнинг жиноятлари бўйича ишларни биринчи инстанция суди сифатида кўриб чиқадилар.

Ушбу судларда биринчи инстанция сифатида кўриладиган ишлардан ташқари, бошқа ишларни кўриб ҳал этиш тартиби ёзма шаклда амалга ошади. Бунда судья судланувчилар, томонлар ва уларнинг вакиллари иштирокисиз тақдим этиладиган ҳужжатларни таҳлил этади ва кейинчалик чиқарилган тегишли қарорлар юзасидан уларга хабар беради. Округ ва шаҳар судлари Финляндия суд тизимининг қўйи бўғини ҳисобланади. Улар юқорида кўрсатиб ўтилган ишлардан ташқари, бошқа деярли барча фуқаролик ва жиноий ишларни биринчи инстанция сифатида кўриб чиқадилар. Ушбу судлар, шунингдек васийликни белгиладилар, кўчмас мулкни сотиш ва бошқа масалалар бўйича битимларни рўйхатга оладилар.

Округ судлари (уларнинг сони 150 атрофида) қишлоқ ҳудудларида ва 1959 йилдан кейин шаҳар мақомини олган аҳоли пунктларида фаолият юритади.

Шаҳар судлари (уларнинг сони 10 та) йирик шаҳарларда ташкил этилган. Округ судлари профессионал судьялар ва 5-7 нафар профессионал бўлмаган судьялар (асессорлар) дан иборат. Судья ва асессорлар ёндашувлари ўртасида қарама-қаршилик юзага келадиган бўлса, бундай ҳолатда қарорлар барча асессорларнинг ягона фикри асосида қабул қилинади. Агар асессорлардан бирортаси профессионал судьянинг фикрига қўшилаётган бўлса, суд номидан профессионал судьяларнинг фикри асосида чиқарилган қарор кучга киради.

Шаҳар судлари одатда раис бошчилигида уч нафар профессионал судьядан ташкил топган бўлади. Судьялар сони кўп бўлган йирик шаҳарларда ишлар уч нафар судьядан иборат коллегияларда кўриб чиқилади. Денгизга оид ва бошқа ишлардан ташқари, кўпчилик фуқаролик ишларни кўриб чиқиш жараёнида округ ва шаҳар судлари томонидан ишларни дастлабки тинглашга тайёргарлик амалга оширилмайди ва ёзма ҳужжатлар томонлар ўртасида алмашилмайди. Шунингдек, кам аҳамиятли фуқаролик ишлари бўйича чиқарилган қарорлар устидан шикоят қилиш ман этилган.

Финляндияда умумий судларга қўшимча тарзда махсус юрисдикцияга эга бўлган судларнинг бир қатор турлари мавжуд. Хусусан, 1946 йилда ташкил этилган Меҳнат масалалари бўйича судларнинг фаолияти жамoa шартномасини бажариш жараёнида юзага келадиган низоларни кўриб чиқишга йўналтирилган. Ушбу суд таркибига 3 нафар профессионал ҳуқуқшунос ва иш берувчилар ҳамда касаба уюшмаларнинг ҳар биридан 3 та вакил киритилади. Мазкур судларнинг қарорлари устидан шикоят қилиш мумкин эмас. Ходимлар ва ишга ёлловчилар ўртасидаги низолар округ ёки шаҳар судларида кўриб чиқилади.

Сув масалалари бўйича 3 та суд ҳар бири судья – раис ва 2 нафар сув транспорти инженери таркибида сув йўлларида фойдаланишга рухсат бериш билан боғлиқ низоларни ҳамда айрим фуқаролик ва жиноий ишларни кўриб чиқади. Уларнинг қарорлари сув ишлари бўйича Аппеляция судида, кейинчалик эса, Олий судда шикоят тартибида кўриб чиқилиши мумкин.

Финляндияда шунингдек, ерга оид низолар бўйича судлар ҳамда истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва савдо қоидаларини бузганликка оид ишларни кўриб ҳал этиш юзасидан тузилган маркетинг судлари фаолият юритади.

Суғурта бўйича суд пенсия ва нафақаларга доир ишларни кўриб чиқади (ушбу судларнинг қарорлари устидан шикоят бериш мумкин эмас). Савдо ишлари бўйича низолар келиб чиқадиган бўлса, уларни кўриб чиқиш учун маъмурий ҳакамлик тартиби қўллани-

лади. Бундай ҳолларда томонлар Хельсинки шахридаги Марказий савдо палатаси қошидаги ҳакамлик комиссиясига мурожаат этишлари мумкин.

Финляндияда шунингдек, ривожланган маъмурий адлия тизими ҳам мавжуд. Уни Олий маъмурий суд бошқаради. Ушбу орган президент ва 21 та судьядан иборат ҳолда ташкил этилган. 5 нафар судьядан таркиб топган коллегиялар губерния судлари, деб номланадиган қўйи турувчи маъмурий судлар ва Давлат кенгаши қарорлари ҳамда вазирларнинг фармойишлари, губернаторларнинг кўрсатмалари устидан келиб тушган шикоятларни кўриб чиқадилар. Зарурат бўлган ҳолатларда Олий маъмурий суднинг пленар мажлислари ўтказилади. Губернияларнинг маъмурий судлари (губерниялар сонига қараб 12 та) 3 нафар судьядан иборат бўлган коллегияларда маъмурий органларнинг қарорлари ва ҳаракатлари устидан келиб тушган шикоятларни кўриб чиқадилар. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, мазкур судлар томонидан кўриб чиқиладиган ишларнинг кўпчилиги солиқ идораларининг фаолиятига тегишлидир.

Шу билан бирга, на маъмурий, на бошқа судлар парламент томонидан қабул қилинадиган конституциявий ҳужжатларга баҳо беришга ҳақли эмаслар.

Финляндия давлат органлари тизимида адлия канцлери алоҳида ўрин тутаяди. У Президент томонидан ўз лавозимига умрбод тайинланади. Адлия канцлери ҳокимият органлари (шу жумладан, Давлат кенгаши ва вазирлар) томонидан қонунларга риоя этилишини кузатиб боради, жиноий таъқиб органлари тизимини бошқаради ва Президентнинг ҳуқуқий масалалар бўйича маслаҳатчиси сифатида фаолият юритади.

Финляндияда парламент омбудсмани мансаби жорий этилган бўлиб, у парламент томонидан 4 йил муддатга сайланади ва унга ҳисобдор бўлади. Омбудсман парламент номидан мансабдор шахслар томонидан қонунларга риоя этилишини кузатиб боради. Истеъмомчиларни муҳофаза этиш тўғрисидаги 1978 йилги қонунга кўра, истеъмомчилар омбудсмани мансаби ҳам жорий этилган. Унга олди-сотди шартномаларини тузиш босқичида ва умуман савдонинг бошқа шаклларида амал қилиниши лозим бўлган қоидаларга риоя этилиши устидан кузатувни ташкил этиш ва бошқа йўллар билан истеъмомчиларнинг манфаатларини ҳимоя этиш вазифалари юклатилган.

Финляндия судьяларининг аксарияти ўз лавозимларига тайинланиш асосида эга бўладилар. Олий суд ва Олий маъмурий суднинг президентлари Республика Президенти томонидан тайинланадилар. Президент шунингдек, ушбу судлар ва апелляция судларнинг

судьяларини юқоридаги мансабдор шахсларнинг тавсиясини эътиборга олган ҳолда вазифасига тайинлайди.

Округ ва шаҳар судларининг профессионал судьялари Олий суд томонидан, ассессорлар – муниципал кенгашлар томонидан 4 йил муддатга ўз лавозимларига тайинланадилар. Губерния судларининг судьялари Республика Президенти ёки Давлат кенгаши томонидан вазифаларига тасдиқланадилар. Барча профессионал судьялар умрбод муддатга (70 ёшга етгандан кейин улар истеъфога чиқишлари лозим) тайинланадилар ва фақат суд ҳукми асосида ўз вазифаларидан озод этилишлари мумкин.

Жиноятларни тергов қилиш одатда полиция томонидан амалга оширилади ва қуйи бўғин биринчи инстанция судида жиноий таъқиб қилиш шаҳар прокурори, қишлоқ ҳудудларида округ полицияси бошлиғи ёки унинг ўринбосари, апелляция судда ушбу суд қошидаги прокурор томонидан амалга оширилади. Маъмурий суд тизимида давлат вакили, деб аталадиган шахслар ҳам фаолият юритишлари мумкин. Айбловни қўллайдиган барча органлар адлия канцлери кузатуви асосида ҳаракат қиладилар.

Полиция, прокурорлар ва суд жиноий ишларни қўзғатиш ёки тўхтатиш (хусусан, агар айбланувчи суд кўриб чиқувисиз кам аҳамиятли жиноятлар учун жарима тўлашга рози бўлса) борасида кенг ваколатларга эгадирлар.

Жиноят жараёнида айбланувчи ва фуқаролик иши қатнашчисига адвокатга эга бўлиш ҳуқуқи таъминланган. Шу билан бирга, уларнинг ўзлари ҳам ўз манфаатларини ҳимоялаш ёки шахсий вакилларни судга юбориш ҳуқуқига эгадирлар. Адвокат мақомига фақат Финляндия университетларининг юридик факультетларидан бирини тамомлаган, 3 йил давомида тажрибали адвокат ҳузурида стажировкадан ўтган ҳамда Финляндия Адвокатлар Иттифоқига аъзо бўлган шахслар эга бўлишлари мумкин.

Адвокатлар фаолияти устидан умумий назоратни Адлия канцлери амалга оширади. Молиявий қийинчиликни бошидан кечираётган шахслар учун бепул юридик хизмат кўрсатиш тизими мавжуд. Ушбу хизматни ё адвокатлар ёки муниципалитетларнинг ваколатли маслаҳатчилари кўрсатиши мумкин.

8. ХИТОЙ ХАЛҚ РЕСПУБЛИКАСИ СУД ТИЗИМИ

XXРнинг амалдаги Конституцияси ва халқ судлари тўғрисидаги қонунга асосан, халқ судлари – суд ишлари юритиш органлари ҳисобланади. Халқ судлари тизимига турли даражадаги маҳаллий халқ судлари, махсус халқ судлари ва Олий халқ суди киради.

Маҳаллий халқ судлари тизимига қўйи, ўрта ва юқори поғона судларини ўз ичига олиб, қўйи поғона судларига уездлар, автоном уездлар, шаҳарлар, шаҳарга бўйсунувчи туман судлари киради. “Халқ судларини ташкил этиш тўғрисида”ги Қонунга мувофиқ, қўйи поғона судари қўйидаги ишларни кўриб чиқиш ваколатига эга:

- биринчи инстанция суди сифатида жиноят, фуқаролик ишлари, маъмурий ҳуқуқбузарлик ишлари;

- фуқаролик низолари ва очиқ кўришни талаб этмайдиган кам аҳамиятли жиноят ишлари;

- халқ ярашув комиссиялари ишларини йўналтириш.

Ўрта поғона халқ судларига провинция, автоном туманлар, марказга бўйсунувчи шаҳарлар, провинцияга бўйсунувчи шаҳарлар ва туманлар халқ судлари киради. Ўрта поғона судлари қўйидаги тоифадаги ишларни кўриб чиқади:

- қонун нормалари асосида ушбу судлар юритувига киритилган ишлар. Бунга биринчи инстанция сифатида давлат хавфсизлигига таҳдид солувчи жиноятлар, санкциясида ўлим жазоси ёки умрбод қамоқ жазоси кўзда тутилган жиноят ишлари, чет эл фуқаролари содир этган жиноятлар, шунингдек Хитой фуқаролари томонидан чет эл фуқароларининг конституциявий ҳуқуқ ва эркинларини поймол этиш билан боғлиқ жиноятлар. Шу билан бирга, чет эл фуқароларига тегишли фуқаролик ишлари, маҳаллий ҳудудга жиддий таъсири бўлган ишлар, Олий халқ суди томонидан ўрта поғона судлари ваколатига киритилган бошқа фуқаролик ишларини кўриб чиқади;

- қўйи поғона судлари томонидан биринчи инстанция суди сифатида кўриб чиқиш учун юборилган ишлар;

- қўйи поғона судлари қарорлари, ҳукмларига келтирилган шикоят ва протестлар бўйича ишлар.

Юқори поғона халқ судлари провинция, автоном туман ва марказга бўйсунувчи шаҳарларда таъсис этилиб, улар ваколатига қўйидагилар киради:

- қонунга асосан юқори поғона судлари юритувига киритилган ишлар, қўйи турувчи судлар томонидан берилган жиддий жиноят ва фуқаролик ишлари ва қўйи турувчи судларнинг қарор, ҳукмларига шикоят ва протестлар бўйича ишларни кўриш;

- ўрта поғона халқ судлари томонидан ўлим жазоси тайинланган ва судланувчилар шикоят келтирмаган ҳукмларни текшириш. Бунда ушбу судлар бундай ҳукмларни ўзгаришсиз қолдириши, Олий халқ судига тасдиқ учун жўнатиши, ҳукми қайта кўриб чиқиши ёки қайта кўриб чиқиш учун қайтариши мумкин;

- ўрта поғона халқ судлари томонидан 2 йил кейин ижро этиш шарти билан ўлим жазоси тайинланган ҳукмларни текшириш;

- Олий халқ суди ваколатига асосан, алоҳида турдаги ўлим жазоси тайинланган ҳукмларни тасдиқлаш.

Махсус халқ судлари - алоҳида муассасаларда заруриятга кўра таъсис этиладиган судлар бўлиб, ҳозирги кунда Хитойда ҳарбий судлар, денгиз ишлари бўйича судлар, темир йўл транспорти судлари мавжуд.

Олий халқ суди пойтахт Пекин шаҳрида жойлашган бўлиб, давлатнинг олий суд органи ҳисобланади ва қонунга асосан давлатда олий суд функцияларини бажаради ҳамда қўйи турувчи халқ судлари ва махсус халқ судлари фаолияти устидан назорат олиб боради. Олий халқ суди раис, раис ўринбосари, палата раиси, палата раиси ўринбосари ва судьялардан иборат таркибда фаолият кўрсатади.

Олий халқ суди қўйидаги ваколатларни амалга оширади:

- қўйи турувчи халқ судлари ва махсус халқ судлари фаолияти устидан назорат олиб бориш;

- ўлим жазоси тайинланган ҳукмларни тасдиқлаш;

- ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш ва бошқалар.

Судьяларни танлаш ва тайинлаш тартиби, шакллари, уларнинг ваколат муддатлари, тақдирлаш ва уларни интизомий жазога тортиш, моддий рағбатлантириш тартиби 1995 йил 28 февралда қабул қилинган “Судьялар тўғрисида”ги қонунда белгиланган. ХХРда судьялар тизими ўз ичига турли поғона халқ судлари раислари, суд раислари ўринбосарлари, суд қўмитаси аъзолари, палата раиси, палата раиси ўринбосари, судьялар, судьялар ёрдамчиларини камраб олади.

Судьяликка номзодларга қўйидаги талаблар белгиланган: ХХР фуқароси бўлиши; 23 ёшдан кичик бўлмаслиги; ХХР Конституциясини қўллаб-қувватлаши; ижобий сиёсий ва ишчанлик сифатлари ҳамда бенуқсон хулқ-атворга эга бўлиши; мустақкам соғлиққа эга бўлиши; олий юридик таълим муассасасини битирганлиги, камида икки йиллик меҳнат стажига эга бўлган шахс ёки “Ҳуқуқ” мутахассислиги бўйича бакалавр илмий даражасига ва камида бир йил меҳнат стажига эга ёки “Ҳуқуқ” мутахассислиги бўйича магистр илмий даражасига, ҳуқуқ доктори даражасига эга бўлган шахслар.

9. ЭРОН ИСЛОМ РЕСПУБЛИКАСИНИНГ СУД ТИЗИМИ

1922-1939 йилларда Эрон суд тизимини буткул қайта шакллантириш жараёнида унга дунёвий ҳуқуқ нормалари асос қилиб олинган. Фуқаролик (1927-1935), Фуқаролик ишлари бўйича процессуал (1939), Жазолар тўғрисидаги кодексларнинг (1932), “Ҳужжатлар ва мулкни рўйхатдан ўтказиш тўғрисида”ги Қонун (1932) нинг амалга киритилиши Эрон ҳуқуқ тизимини дин таъсиридан чиқарган.

Ислом инқилобидан (1979 йил февраль) кейинги даврда Эрон Ислом Республикасининг ҳуқуқий тизими жиддий ўзгаришлар билан қайта шакллантирилди. Ҳуқуқий тизимни қайта шакллантириш жараёнида Қуръони Карим қоидалари ва ҳадислар асос қилиб олинди. Суд тизими ҳам ислом қоидалари асосида қайта ташкил этилди.

Эрон Ислом Республикасининг суд тизими – умумий ва махсус судлар, шунингдек, Маъмурий адолат суди, Бош инспекция, Юридик полицияларидан иборат. Умумий тартибдаги судларга жиноят ишлари бўйича қўйи ва юқори судлар ҳамда фуқаролик ишлари бўйича қўйи ва юқори судлар қиради. Махсус судлар эса, ислом инқилоб судлари, рухонийлар, ҳарбийлар ҳамда давлат хизматчилари учун ташкил этиладиган судлардан иборат.

Амалдаги қонунчиликка биноан, Эрон Ислом Республикасида суд ҳокимияти давлат ҳокимиятининг бошқа тармоқларига жиддий боғлиқ бўлмаган ҳолда, улардан муайян даражада мустақил тарзда, шу билан бирга, ислом уламолари билан мустаҳкам алоқада фаолият юритади.

Суд ҳокимияти Олий Суд, Олий Суд Кенгаши ва қўйи судлардан ташкил топган. Бош судья ва бош прокурор ҳуқуқшунос бўлиши билан бирга, исломнинг шиа оқимига мансуб бўлиши керак. Шу билан бирга, Конституция барча судьялар ва прокурорларга дин хизматчилари бўлиш талабини қўймайди, бироқ унинг 167-моддасида кўрсатилишича, судья муайян ишларни дунёвий қонунлар асосида кўриб чиқа олмаса, бунда у шариат нормалари асосида ишларни кўриб чиқиши лозим бўлади. Мамлакат Конституциясига биноан, суд ҳокимиятига қўйидаги мажбуриятлар юклатилган:

– адолатсизлик, жабр-зулм қилиш ҳолатлари бўйича ишларни кўриб чиқиш ва ҳукм чиқариш, низолар ва коллизияларни ҳал этиш, жамиятда адоват муҳитини бартараф этиш, қонунда белгиланган бошқа масалалар бўйича тегишли қарорлар ва зарурий чораларни кўриш;

– мамлакатнинг барча судларида қонунларнинг тўғри ижро этилиши устидан назоратни амалга ошириш;

– жиноятчиларни аниқлаш, уларни таъқиб қилиш ва жазолаш, жиноий жазоларни ижро қилиш (амалга ошириш);

– жиноятчиларни тарбиялаш ва жиноятларнинг олдини олиш мақсадида қонунчиликда белгиланган чораларни кўриш.

Суд ҳокимиятининг раҳбари Эрон Ислом Республикаси суд иерархиясининг (поғонасинининг) олий расмий мансабдор шахси ҳисобланади ва ўз лавозимига 5 йил муддатга бевосита мамлакатнинг диний бошлиғи томонидан тайинланади. У мужоҳид бўлиши (қонуншунос – шиа, диний қонунларни таҳлил қилишда олий даражага эга бўлиши), “суд ишларида компетентли, адолатли ва самарали фаолият юрита оладиган раҳбар бўлиши лозим”.

Эрон Ислом Республикаси Конституциясининг 158-моддасига биноан, унинг мажбуриятлари доирасига қуйидагилар киради:

– мамлакат адлия тизимида Конституциянинг 156-моддасида кўзда тутилган тартибда хизмат вазифалари тақсимотини эътиборга олган ҳолда, тегишли тузилмаларни яратиш;

– судга оид қонун лойиҳаларини тайёрлаш;

– муносиб ва адолатли судьяларни ишга қабул қилиш, лавозимга тайинлаш ва озод қилиш, иш жойини ўзгартириш, уларнинг хизмат даражаларини ва кейинги ўсиш йўналишларини белгилаб бериш ва қонунда кўрсатилган бошқа маъмурий функцияларни амалга ошириш.

Суд ҳокимияти раҳбари Эрон Ислом Республикасининг қуйидаги Кенгашлари аъзоси ҳисобланади:

– Миллий Хавфсизлик Олий Кенгаши;

– Конституцияни қайта кўриб чиқиш бўйича Кенгаш;

– Мувофиқлаштирувчи Кенгаш;

– Мамлакатни бошқариш бўйича муваққат Кенгаш;

Суд ҳокимияти раҳбари Эрон Ислом Республикаси телерадио-эшиттириш фаолиятини назорат қилиш бўйича Кенгашига ўзининг икки вакилини тайинлаш ҳуқуқига эга. Бундан ташқари, у Экспертлар Кенгаши таркибига диний қонуншунослар номзодларини тақлиф қилади.

Шу ўринда, таъкидлаш жоизки, мамлакатнинг асосий қонунда суд ҳокимияти раҳбари хизмат фаолиятидаги мажбуриятларини бажармаганлик учун жавобгарлик ўрнатадиган аниқ қоидалар кўзда тутилмаган.

Олий суд кенгаши. Эрон Ислом Республикаси суд иерархиясининг бошида олти нафар аъзодан иборат бўлган Олий суд кенгаши туради. Унинг аъзолари бўлиб, суд ҳокимиятининг раҳбари, олий суд раиси, бош прокурор ва мамлакат бўйича судьяларнинг умумий таркибидан беш йиллик муддатга яширин овоз бериш йўли билан сайланадиган учта судья ҳисобланади. Бунда Олий суд раиси ҳамда Бош прокурор ўз лавозимларига суд ҳокимиятининг раҳбари томонидан Олий суд судьялари билан маслаҳатлашувлар-

дан кейин 5 муддатга тайинланади. Олий суд кенгаши амалда Эрон Ислом Республикаси диний раҳбарининг бевосита назорати остида бўлади. Адлия вазири ҳам мазкур кенгаш мажлисларида иштирок этиши мумкин. Олий суд кенгашининг функцияларига қуйидагилар киради:

- судьяларни лавозимларига тайинлаш ва озод этиш;
- Президентнинг ўз қонуний мажбуриятлари ва ваколатлари суиистеъмом қилганликда айблаш берилган аризаларни кўриб чиқиш;
- суд масалаларига оид қонунчилик ташаббуси билан мамлакат парламенти, яъни Мажлисга мурожаат этиш;
- кассация шикоятларини кўриб чиқиш ва бошқалар.

Даражаларидан қатъи назар судьяларнинг тайинланиши, бошқа ишга ўзгартириш ва алмаштириш масалаларига оид барча ишлар Кенгаш аъзоларининг розилиги билан суд ҳокимиятининг раҳбари томонидан белгиланади. Шу билан бирга, судьяларнинг интизоми, судьялар ва уларнинг қарорлари устидан шикоятларни кўриб чиқиш ва суриштирув масалалари, албатта, Олий суд кенгашининг розилигидан сўнг амалга оширилади.

Қонун лойиҳаларини ишлаб чиқиш жараёнига келадиган бўлсак, у муайян бир тартиб асосида амалга оширилади: Олий суд кенгаши қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш учун махсус қўмита ташкил этади. Мазкур қўмита томонидан ишлаб чиқилган ва муҳокамадан ўтган қонун лойиҳаси Олий суд кенгаши томонидан қабул қилинади ва Мажлиснинг муҳокамасига тақдим этилади.

Эрон Ислом Республикаси Конституциясига мувофиқ, судьянинг содир этган жинояти ёки ҳуқуқбузарлиги тўғрисидаги аниқ далилларни тақдим этган ҳолда кўриб чиқилган суднинг махсус қарорисиз, уни ўз эгаллаб турган лавозимидан вақтинчалик четлатишга йўл қўйилмайди. Шунингдек, суд ҳокимияти раҳбарининг Олий суд раиси ва Бош прокурор билан маслаҳатлашувлари асосида чиқариладиган махсус қарори билан аниқланадиган “жамият манфаати учун” бўлган ҳоллардан ташқари судьянинг иш жойини ўзгартириш ёки лавозимидан озод этиш мумкин эмас.

Олий Суд. Олий Суднинг асосий вазифаларига Эрон судларида қонуннинг аниқ ижроси устидан назорат, суд ҳокимияти жараёнларини амалга оширишда ягоналикни ўрнатиш ва қонун бўйича юклатилган бошқа вазифаларни бажариш киради. Бундан ташқари, Олий Судга суд иш юритуви амалиётини бирхиллаштириш вазифаси юклатилган. Жиноят-процессуал Кодексига 1982 йил 28 августда киритилган қўшимчаларга биноан, Олий суд муайян суднинг қарори адолатлилиги тўғрисида ўз фикрини билдирса, ушбу суд унинг (Олий суднинг) розилиги билан ўзгартирилган ҳукми

чиқариши мумкин. Акс ҳолда, бундай ишлар судлар Бош Бошқармасига ишларни қайта кўриб чиқиш учун берилади. Агар ушбу ҳолатда ҳам тегишли суд Олий суд фикрига монанд қарор чиқаришдан бош тортса, иш Коллегия аъзоларининг кўпчилик овози билан охириги ҳал қилувчи қарорни қабул қилиш учун Олий суд Коллегиясига берилади.

Эрон Ислом Республикаси Адлия вазирлиги. Адлия вазирлиги суд фаолияти соҳасидаги давлат сиёсатини амалга оширувчи орган ҳисобланган кўпгина давлатлардан фарқли ўлароқ, суд тизимида умуман ҳеч қандай вазифани бажармайди. Адлия вазирлигининг буйсунувига фақат суд экспертизаси, кўчмас мулкни ҳисобга олиш ва рўйхатдан ўтказиш давлат нотариал бошқармаси, босма нашриёт ва бир қатор эксперт-юристларнинг штати киради. Адлия вазири суд ҳокимияти раҳбарининг тақдимига биноан, Мажлис томонидан лавозимига тайинланади. Унинг функциясига ҳокимиятнинг учта тармоғи – суд, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи органлари ўртасидаги алоқани таъминлаш ҳамда судга оид қонунларни Мажлис муҳокамасига тақдим этиш киради.

Суд ҳокимияти раҳбари назарий жиҳатдан Адлия Вазирига ўзининг ҳамма молиявий ва маъмурий ҳуқуқларини, шу билан бир қаторда, судьяларни мустасно қилган ҳолда, тегишли лавозимларга ишга қабул қилиш ҳуқуқини ҳам бериши мумкин. Бундай ҳолларда Адлия Вазири ижро ҳокимиятининг вакили сифатида тўлақонли ваколат ва мажбуриятларнинг эгасига айланади.

Маъмурий адолат суди. Маъмурий адолат суди Эрон суд тизимида нисбатан янги тузилма ҳисобланади ва унга фақат давлат хизматчилари томонидан содир этилган маъмурий ҳуқуқбузарликни ҳал қилиш ваколати берилган. Маъмурий адолат суди суд ҳокимияти раҳбари назорати остида бўлади. Ушбу судни ташкил этиш тўғрисидаги 1982 йилги қонунга биноан, унинг ваколатига қуйидаги масалаларни ҳал этиш киради:

- фуқаролар томонидан вазирликлар, ташкилотлар, давлат компаниялари, муниципалитетлар (махаллий ҳокимият органлари), инқилобий ташкилот ва муассасаларнинг адолатсиз, ноқонуний қарорлар ва ҳаракатлар устидан берилган шикоятлари, даъволари ва протестларини кўриб чиқиш;

- мансабдор шахсларнинг ноқонуний ҳаракатлари юзасидан фуқароларнинг ариза, шикоят, протестларни кўриб чиқиш, фуқаролик ҳуқуқларини тиклаш;

- амалдаги қонунчиликка биноан вазирликлар, ташкилотлар ва давлат муассасалари ҳузурида ташкил қилинган комиссия, кенгаш ва бошқаларнинг ноқонуний қарорлари устидан фуқаролар томонидан берилган ариза, шикоят, протестларни кўриб чиқиш;

– “Хизматга ёллаш ҳақидаги Қонун” қоидаларига зид равишда давлат муассасалари томонидан хизматчиларнинг ҳуқуқлари бузилган тақдирда, улар томонидан бериладиган ариза ва даъволарни кўриб чиқиш;

– ҳукумат ва ижро ҳокимияти маҳаллий органларининг Конституция ва шариат қонунларига зид ҳолда қабул қилинган низом, декрет, йўриқномалари ҳамда уларнинг ваколатларини суистеъмол қилиши ҳолатлари юзасидан фуқаролар томонидан келтирилган ариза, шикоят, протестларни кўриб чиқиш.

Инспекция бош ташкилоти. Инспекция бош ташкилотининг функциялари доирасига қонунларнинг ижро этилиши ҳамда маъмурий органларда муайян ишларни олиб борилиши устидан назоратни амалга ошириш, барча масалалар юзасидан фуқаролик даъволарини кўриб чиқиш, кейинчалик суд органларига ошириш мақсадида ишларни дастлабки тартибда кўриб чиқиш ва ҳуқуқбузарлик ҳолатларини аниқлаш киради. Мазкур орган суд ҳокимияти раҳбарининг бевосита назорати остида фаолият юритади.

Таъкидлаш жоизки, ҳарбий прокуратура ва ҳарбий судлар, Инқилоб прокуратураси ва Инқилоб судлари, қамоқхоналар ташкилоти ва кучмас мулкларни рўйхатга олиш ва ҳисобини юритиш устидан ҳам назоратни суд ҳокимияти раҳбари амалга оширади.

Олий фуқаролик ва Олий жиноят судлари. Олий фуқаролик судини – унинг раиси, муқобил судья ҳамда ассессор (эксперт) бошқаради. Дастлаб ассессор фуқаролик ишига доир маълумотларни синчковлик билан кўриб чиқади ҳамда судга мазкур иш бўйича ёзма тартибда ўзининг хулоса ва фикрларини беради, олий фуқаролик судининг раиси ҳамда муқобил судья эса бевосита ишни кўриб чиқади. Агарда ишни кўриб чиқаётган судья малакали “мужоҳид” ҳисобланса, у ҳолда ассессор яъни, экспертнинг хулоса бериши талаб этилмайди.

Олий фуқаролик судининг ваколатлари доирасига барча юридик ва даъвосиз ишларни кўриб чиқиш киради. Ушбу суднинг қарори охиригача бўлиб, унинг устидан шикоят қилиш мумкин эмас. Шу билан бирга, судьянинг ҳаракатлари суд мезонларига мос келмаслиги, бошқа судья томонидан судьянинг ҳаракатларида қонунларга ёки шариат нормаларига зид келадиган ҳаракат содир этилганлиги тўғрисида далил мавжуд бўлган ҳамда судьянинг малакаси ишни кўриб чиқишга етарли эмас, деб ҳисобланган ҳоллар бундан мустасно.

Қоидага кўра, кўрсатиб ўтилган ҳолларда иш судьянинг қарорини маъқуллаш ёки бекор қилиш мақсадида, Олий суднинг тегишли бўлимига берилади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам иш дастлабки суд инстанциясига якуний қарорни (вердикт) чиқариш учун юборилади.

Олий жиноят судининг таркиби ҳам Олий фуқаролик судининг таркиби билан бир хил. Унинг ваколати доирасига энг оғир жиноий жазо тайинлашни кўзда тутувчи, тошбўрон қилиш, қўл-оёқларини бутга, яъни чормихга тортиб михлаш, сургун қилиш, тана аъзоларини кесиш, 10 йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш, 2 млн. риалдан кўп бўлган миқдорда жарима тайинлаш, шунингдек судланувчи мулкининг 2/5 қисмини мусодара қилиш каби жазоларни назарда тутувчи жиноий ҳаракатларни кўриб чиқиш киради. Шу билан бирга, ушбу суднинг қарорлари устидан Олий суднинг тегишли бўлинмасига шикоят қилиш мумкин, лекин жиноят таркибининг мавжудлиги тўлиқ исботланган ва юқорида назарда тутилган миқдорлардан камроқ жазо тайинланган ҳоллар бундан мустасно. Бунда ҳам зиддиятларни ҳал қилиш Олий фуқаролик судидаги каби тизимда амалга оширилади.

Қуйи инстанциядаги фуқаролик судлари мерос, пул билан боғлиқ даъволар (2 млн. риалгача), умумий мулкни тақсимлаш каби ишларни кўриб чиқади. Уларнинг қарорлари устидан тушган шикоят ва протестлар Олий фуқаролик суди томонидан кўриб чиқилади, унинг қарори охириги инстанция бўлиб, у юзасидан шикоятлар бериш мумкин эмас.

Қуйи инстанциядаги жиноят судларида Олий жиноят судлари ваколати доирасига кирмайдиган, шунингдек маҳаллий ҳокимликлар ҳамда йўл-транспорт ҳодисалари масалаларига оид ҳуқуқбузарликларни кўриб чиқади. Уларнинг қарорлари устидан тушган шикоят ва протестлар Олий жиноят судлари томонидан кўриб чиқилади ҳамда унинг қарори охириги инстанция ҳисобланади.

Эрон Ислом Республикасида юқоридагилар билан бирга, мустақил қуйи фуқаролик судлари ҳам мавжуд бўлиб, улар 4 млн. Риалгача бўлган молиявий даъволарни, ҳужжатларни сохталаштириш, шахсий тусдаги масалаларни рўйхатдан ўтказиш билан боғлиқ ишларни кўриб чиқади. Айрим ҳолларда уларга қуйи жиноят судлари ваколати доирасига кирадиган ишларни кўриб чиқиш ҳам топширилиши мумкин.

Эрон суд тизимида **махсус жиноят судлари** ҳам мавжуд бўлиб – улар ўз ваколатларига кўра, фуқаролик ва жиноят судларига тенглаштирилган жамоатчилик судлари ҳисобланадилар. Уларнинг ваколатлари доирасига оилавий келишмовчиликлар, эр-хотиннинг ажрალიши, васийлик, мулкни мерос қолдириш, оталикни белгилаш каби ва бошқа шунга ўхшаш ишларни кўриб чиқиш киради. Ушбу суд энг қуйи инстанция суди бўлишига қарамай, унинг қарорлари якуний ва улар устидан шикоят қилиб бўлмади.

Ҳарбий судлар ва ҳарбий прокуратуралар Эрон Ислом Республикаси суд тизимининг ажралмас қисми ҳисобланади ва ушбу ҳокимиятга оид барча тамойиллар уларга ҳам татбиқ этилади.

Ҳарбий судлар ваколати доирасига армия, жандармерия, милиция ва Ислом Инқилобий кўриқчилари корпусларига дахлдор бўлган жиноятларни тергов қилиш ва кўриб чиқиш киради. Хусусан:

- ҳарбий хизматдан қочиш;
- ҳарбий ҳаракатлар бўлаётган жойни ўзбошимчалик билан ташлаб кетиш;
- қуролни душманга топшириш;
- ҳарбий иншоотларни душманга топшириш;
- қўмондонлар буйруқ ва йўриқномаларини бажармаслик ва бошқалар.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, ҳарбий хизматчилар, милиция ходимлари ҳамда адлия зобитлари томонидан содир этиладиган умумфуқаровий ҳуқуқбузарликлар умумий юрисдикция судларида кўрилади.

Ислом инқилоб судлари. Эрон Ислом Республикасининг 1983 йил 1 майдаги “Ислом инқилоб судлари ва прокуратуралари тўғрисида”ги Қонунига кўра, мазкур органлар мамлакат суд тизимининг бир қисми ҳисобланади ва Суд ҳокимияти раҳбарига бўйсунди.

Уларнинг ваколат доирасига қуйидагилар киради:

- Эроннинг ички ва ташқи хавфсизлигига қарши жиноятлар, шу жумладан, коррупция;
- давлат ва сиёсий арбобларни ўлдириш ва улар ҳаётига суиқасд қилиш;
- наркотик моддаларни тарқатиш ва контрабанда;
- паҳлавийлар династиясини қайта тиклаш мақсадида фитна уюштириш;
- давлат мулкини талон-тарож қилиш;
- ноқонуний молиявий-савдо операциялари.

Ислом инқилоб судлари қуйидаги турларга бўлинади:

- иқтисодий ишлар бўйича Ислом инқилоб судлари;
- сиёсий ишлар бўйича Ислом инқилоб судлари;
- гиёҳвандликка қарши курашиш бўйича Ислом инқилоб судлари.

1989 йилда бир қатор махсус ихтисослаштирилган инқилоб судлари ташкил этилган. Хусусан, коррупция ишлари, фоҳишабозликка қарши курашиш, болаларни ўғирлаш, номусга тегишга қарши курашиш, шунингдек қуролли тажовуз қилиш ҳамда одам ўлдиришга қарши курашиш бўйича инқилоб судлари шулар жумласидандир.

Диний шахслар учун махсус судлар. 1987 йилда Оятулло Ҳумайнийнинг “Дин арбоблари томонидан содир этилган жиноят ва ҳуқуқбузарликларни кўриб чиқиш бўйича махсус судларни ташкил этиш тўғрисида”ги Фармони қабул қилинган. Ушбу ҳужжатга биноан, судья ва прокурор Ислом инқилоб суди томонидан тайинланади ва фақат унга бўйсунди. Шу жиҳатдан олганда, мазкур орган мамлакат суд тизимининг таркибига кирмайди ҳамда ушбу органларда суд юритиш ишлари фақат диний доираларда яширинча чиқарилган қарорларга биноан олиб борилади.

Ушбу судларда бўлиб ўтган ишлар орасида 1987 йилда “Озодлик ҳаракати”ни бошқарган Маҳди Хошимий ҳамда қувғинда юрган Оятулло Хусаннинг сафдоши бўлган Али Мунтазирий устидан олиб борилган суд ишларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Маҳди Ҳошимий ҳамда унинг иккита сафдоши ўлим жазосига ҳукм қилинган. Шунингдек, ушбу суд томонидан 1988 йилда бир қатор шиа диний оқими арбоблари, Мажлиснинг иккита аъзоси, Исфаҳон шаҳри шариат суди судьяси ўлим жазосига маҳкум этилган. 1999 йилда эса, ушбу махсус суд томонидан собиқ Ички ишлар вазири Ҳожатул-ислом Абдулла Нурий ва йирик дин арбоби Ҳожатул-ислом Кадивар исломда бошқарувнинг алоҳида тури бўлган “Вилояти фақиҳ”нинг асосий тамойилларини қоралаганликлари учун судланганлар.

Жиноят қонунчилиги. Эрон ҳуқуқий тизимининг ўзига хос томони шундаки, агарда фуқаролик судлари ўз қарорларини чиқараётганларида қисман эски одатлар, инқилобгача мавжуд бўлган қонунларга ҳам асослансалар, жиноят судлари, махсус судлар ва инқилоб судлари фақат қатъий белгилаб қўйилган амалдаги қонунларга асосланиб иш кўрадилар.

Қонунда судьяларнинг ваколат доираси, уларнинг устидан прокурор назорати ўрнатилганлиги, ишнинг ҳар қандай босқичида прокурор ёки унинг ёрдамчиси протест келтириши мумкинлиги белгиланган бўлишига қарамасдан, Эрон Ислом Республикасида судьялар амалда деярли чексиз ваколатларга эгадирлар.

Эрон суд тизимининг ўзига хос хусусиятли томони шундаки, бу ерда ҳимоя қилиш институти кучсизланиб, деярли ишламайдиган ҳолга келган. Расман судланувчиларнинг малакали ҳимояланиш ҳуқуқи умуман чекланмаган, лекин амалда ушбу масалани тартибга соладиган бирор-бир норматив ҳужжат мавжуд эмас.

1986 йилда Мажлис томонидан Эрон адвокатлари ассоциациясини ташкил этиш тўғрисида қонун қабул қилинган, лекин, Кузатув кенгаши айбланувчи ёки даъвогарнинг ҳар қандай шахсни ўзига ҳимоячи қилиб тайинлаши (ҳатто махсус билими бўлмаган ҳолларда ҳам) мумкинлигини сабаб қилиб, ушбу қонуннинг бир қатор моддаларини бекор қилган.

10. ЯПОНИЯ СУД ТИЗИМИ

Япониянинг замонавий кўринишдаги суд тизими 1947-1948 йилларда мамлакатда амалга оширилган конституциявий ислохотлар натижасида ташкил топган.

Япония Конституциясининг VI боби 76-82-моддалари суд ҳокимиятига бағишланган. Япония суд тизими таркибига Олий суд, юқори судлар, ҳудудий судлар, оилавий судлар, бирламчи ва интизомий судлар киради.

Япониянинг мавжуд суд тизимида энг юқори бўғин суди **Олий суд** ҳисобланади. У жуда кенг ваколатларга эга бўлиб, олий конституциявий назоратни амалга ошириш билан бирга, олий суд инстанцияси сифатида барча қўйи судлар фаолияти устидан умумий раҳбарликни олиб боради. Шунингдек, Олий суд нафақат судларнинг, балки адвокатларнинг ҳам фаолият кўрсатиш тартиб-қоидаларини ўрнатади. У томонидан ўрнатилган қоидалар терговчи ва прокурорлар учун ҳам мажбурий ҳисобланади. Олий суднинг мажлислари Токио шаҳрида бўлиб ўтади, унинг таркибига раис ва 14 нафар суд аъзолари киради. Олий суд охириги инстанция суди сифатида фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича қўйи судларнинг чиқарган ҳал қилув қарорлари ва ҳукмлари устидан тушган шикоятларни, қоида тариқасида, 5 нафар судьядан иборат таркибда кўриб чиқади. Олий суд ишнинг фактик ҳолатларига баҳо бериш юзасидан эмас, балки ҳуқуқий масалалар юзасидан берилган шикоятларнинг қонунчилик ёки маъмурий ҳужжатларга қанчалик даражада конституциявийлигини, шунингдек Конституцияни шарҳлаш ёки унга ўзгартириш киритиш ёхуд Олий суднинг илгари ўзи чиқарган қарорига ўзгартириш киритишни талаб қиладиган ишларни ҳам тўлиқ таркиб билан кўриб чиқади.

Япония Олий суди ҳар қандай қонун, фармон, қарор ёки маъмурий ҳужжатнинг конституциявийлиги масаласини кўриб чиқиб, ҳал қилиш ҳуқуқига эга. Бундай қарор Олий суд таркибини камида саккизта аъзоси ёқлаб овоз берган тақдирдагина қабул қилинган, деб ҳисобланади. Қарорнинг нусхаси тегишлича парламент ёки ҳукуматга юборилади.

Олий суд суд амалиётини умумлаштиради, қўйи турувчи судлар учун мажбурий характерга эга бўлган раҳбарий кўрсатмалар чиқаради, ўзининг қошида ташкил этилган прокуратура тўғрисидаги ҳамда суд органларини маъмурий бошқаруви ва ички интизоми тўғрисидаги низомларни ўрнатади.

Ушбу масалалар юзасидан қарорлар Япония Олий суди ва юқори судлари аъзоларидан ташкил топган коллегия томонидан қабул қилинади.

Юқори судлар (улар саккизта бўлиб, мамлакатнинг турли қисмларидаги йирик шаҳарларда жойлашган) апелляция инстанцияси сифатида 3 нафар судьядан иборат коллегия тарзида жиноят ва фуқаролик ишлари бўйича қуйи судларнинг ҳукмлари ва қарорлари устидан берилган шикоятларни кўриб чиқади. Олий суд алоҳида ҳолларда ҳар бир юқори суднинг қўшимча бўлинмаларини (филиалларини) тузиши мумкин.

Япония суд тизимининг муҳим бўғини бўлиб, 47 та префектуранинг марказларида жойлашган **округ судлари** ҳисобланади (уларнинг кўпчилиги бошқа шаҳарларда ўз бўлинмаларига эга). Округ судлари биринчи инстанция судлари сифатида олий ва бирламчи судлар ваколати доирасига таллуқли ишлардан ташқари (худудий судлар баъзи бўлинмаларининг ваколатлари қисман чекланган) фуқаролик ва жиноят ишларининг аксарият қисмини кўриб чиқадилар. Ушбу судлар фуқаролик ишлар бўйича қуйи судларнинг чиқарган қарор ва ҳал қилув қарорлари устидан берилган шикоятларни ҳам кўриб чиқадилар.

Худудий судларда ишлар қоида тариқасида якка судья томонидан кўрилади, агарда гап даъво қийматининг юқорилиги ёки бир йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш назарда тутилган жиноят ишларини кўриш ҳақида кетаётган бўлса, бундай ишлар 3 нафар судьядан иборат таркибда кўрилади. Округ судлар таркибда чекланган ваколатларга эга бўлган кичик судьялар ҳам фаолият юритади.

Япония суд тизимида **оилавий судларга** алоҳида ўрин берилади. Улар худудий судлар билан тенг мақомга эга бўлиб, ўша худуддаги шаҳарларда тузилади. Уларнинг ваколатларига эр-хотин ўртасидаги мулкӣ ва номулкӣ характердаги низолар, мерос тўғрисидаги ишлар, шунингдек 20 ёшгача бўлган шахсларнинг ҳуқуқбузарлигига оид ишларни кўриш киради (агар бундай турдаги шахслар томонидан содир этилган ҳуқуқбузарлик жиддий жиноят ҳисобланса, у ҳолда, ушбу ишлар қўйилган айбловнинг асослан-тирилганлик масаласини атрофлича текширилгандан кейин худудий судларга ўтказилади). Оилавий судларда ишлар, қоида тариқасида, якка судья томонидан, алоҳида ҳолларда эса, 3 нафар судьядан иборат таркибда кўриб чиқилади. Кўпинча ушбу судлар муайян ишлар бўйича яраштирув тартибини ҳам қўллашлари мумкин.

Бирламчи судлар энг қуйи бўғин судлари бўлиб (улар 600 дан ортиқ), юқори суммада бўлмаган фуқаролик даъволарини, шунинг-

дек баъзи жиноятлар учун озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазоларни тайинлаш назарда тутилган (бу судлар 3 йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлайди) жиноят ишларини кўради. Бирламчи судларда ишлар якка судья томонидан кўриб чиқилади. Япон судларининг ҳеч қайси бирида қасамёд қабул қилган маслаҳатчилар институти мавжуд эмас. 1923 йилда ушбу институт қонунчилик тартибида таъсис этилганди, бироқ маълум бўлдики, ишларни улар иштирокида кўриш ҳуқуқига эга бўлган 99 фоиз кишилар уни қўллашни рад этдилар, чунки қасамёд қабул қилганлар томонидан чиқарилган ҳукмлар устидан, қоидага кўра, юқори судга шикоят қилиш мумкин бўлмаган. 1946 йилги конституция ва сўнгги пайтларда қабул қилинган қонунчилик ҳужжатларида ушбу судлар тўғрисида ҳеч нарса дейилмаган.

Интизомий судлар (575 та) даъво қиймати 900 минг иенадан юқори бўлмаган айрим кам аҳамиятли фуқаролик ишлари ҳамда майда жиноий ҳуқуқбузарликка оид ишларни кўриб чиқадилар. Бундай ишлар юридик маълумотга эга бўлиши шарт бўлмаган бир нафар судья томонидан кўрилади.

Конституциявий назоратни, яъни исталган турдаги қонунчилик ёки маъмурий ҳужжатларнинг конституцияга мувофиқлиги нафақат Олий суд, балки қуйи бўғин судлари ҳам амалга ошириши мумкин. Уларнинг баъзилари ҳатто ички ва ташқи сиёсий характердаги муҳим ҳукумат қарорларининг ноконституциявийлиги устидан прогрессив чораларни ҳам кўрганлар.

Суд қарорлари ва судларнинг алоҳида фикрлари эълон қилиб борилади. Ушбу амалиёт англо-саксон ҳуқуқий оиласи тажрибасига асосланган. Лекин, одатда қуйи турувчи судлар томонидан ушбу тартибга амал қилинмайди.

Японияда 1947 йилдан буён маъмурий адлия (юстиция) тизими мавжуд эмас ва маъмурий органларнинг ҳаракатлари устидан берилган барча шикоятларни ҳудудий судлар биринчи инстанция сифатида фуқаролик ишларини кўришнинг ўзига хос шакли тарзида кўриб чиқадилар.

Япония Фуқаролик-процессуал кодекси низоларни ҳакамлик (арбитраж) шаклида муҳокама қилиш мумкинлигини назарда тутди, лекин бундай процедурага кўпроқ префектураларга тегишли савдо билан боғлиқ ишлар юзасидан мурожаат қилинади.

Японияда Прокуратура Адлия вазирлиги тизимига киради. Прокуратура марказлашган орган бўлиб, унга Бош прокурор бошчилик қилади, лекин унинг структураси энг аввало, суд тизимига мувофиқлаштирилган; прокуратура органлари ўз фаолиятларини тегишлича Олий суд, юқори судлар, ҳудудий, оилавий ва бошқа судлар

қошида амалга оширадилар. Прокурорлар чекланган доирада, хусусан, муҳим жиноий ишлар бўйича тергов ишларини юритадилар.

Конституцияга мувофиқ, жиноят ишларида айбланувчиларнинг ҳуқуқлари адвокатлар томонидан ҳимоя қилинади, уларни айбланувчи мустақил ўзи танлайди, агар маблағи етарли бўлмаса, давлат томонидан тайинланади. Фуқаролик процессида кам таъминланган фуқароларга нисбатан моддий ёрдам кўрсатилади, у суд харажатларини тўлашни кечиктириш ёки Япония ҳуқуқий ёрдам ассоциацияси томонидан адвокат тайинлаш йўли билан амалга оширилади (ассоциация ишда ютиб чиқишга умид бўлсагина адвокат тайинлайди).

Барча судьялар ўз лавозимларига 10 йил муддатга тайинланадилар. Тайинлаш Маҳкама, яъни ҳукумат томонидан Олий суд тузиб чиққан номзодлар рўйхати асосида амалга оширилади. Олий Суд раиси император томонидан тайинланади. Ўн йил ўтгач, судья ўз лавозимига қайта тайинланиши мумкин ва бу қонунда белгилаб қўйилган истеъфога чиқиш ёши (65-70 ёш) гача амалга оширилади. Шу ўринда, таъкидлаш жоизки, Япония Конституцияси судьяларнинг обрўсини оширишга қаратилган бир қатор нормаларни мустаҳкамлаб қўйган. Хусусан, барча бўғиндаги судларнинг судьялари импичмент жараёнига мувофиқ умумхалқ муҳокамаси (даврида) натижасида лавозимидан четлаштирилиши мумкин, бундай муҳокама парламентнинг махсус органлари томонидан судьяга қўйилган айблов асосида амалга оширилади. Ушбу ҳолат ташқи жиҳатдан самарали бўлиб кўринса-да, кўпчилик япон ҳуқуқшуносларининг фикрича, сайловчиларнинг Олий суд аъзолари фаолияти юзасидан етарли маълумотга эга бўлмасликлари ва шу асосда уларнинг сайлов жараёнига жиддий аҳамият бермасликлари бундай тартибнинг мақсадга мувофиқлиги юзасидан шубҳа уйғотади.

Японияда судьялик лавозимини эгаллаш, шунингдек прокурор ёки адвокат бўлиш учун қатъий саралаш қоидалари ўрнатилган. Ушбу лавозимларда фаолият олиб боришни истаган Япония университетларининг юридик факультетлари битирувчилари Адлия вазирлиги махсус комиссияси томонидан ташкил этилган имтиҳонлардан ўтишлари шарт. Ушбу комиссия томонидан қўйилган талаблар шу даражада юқорики, уларга 2-3 фоиз имтиҳон топширувчиларгина жавоб бера оладилар холос. Синовдан муваффақиятли ўтган номзодлар Олий Суд қошида ташкил этилган адлия ходимларини тайёрлаш бўйича марказда икки йиллик курсда таҳсил олишлари лозим. Мазкур курслар дастурига нафақат назарий машғулотлар, балки, судларда (8 ой) амалиёт, прокуратура ва адвокатурада (ҳар бирида 4 ойдан) амалиёт ўташ тартиби ҳам киритилган.

Ушбу курсни тугатган ва қайтадан имтиҳон топширган номзодларгина судья, прокурор ёки адвокат лавозимларини эгаллаш ҳуқуқини қўлга киритадилар. Адлия ходимларини тайёрлаш курсларини ҳар йили 500 га яқин янги кадрлар битириб чиқадилар. Японияда профессионал юристлар корпорацияси онгли равишда ўзининг аъзолари доирасини чеклаб қўйган. Буни 120 миллиондан аҳолига эга бўлган мамлакатда 2000 судья, 2100 нафар прокурор ва 12 000 га яқин адвокат фаолият юритишидан ҳам кузатиш мумкин.

11. ҲИНДИСТОН СУД ТИЗИМИ

Ҳиндистонда бошқа федератив давлатлардан фарқли ўларок, қатъий марказлашган ягона суд тизими ўрнатилган. Ушбу суд тизими мамлакатнинг бирлигини мустаҳкамлаш ва қонунчиликни барча ҳудудда бирдек қўлланилишини таъминлашга хизмат қилади. Суд иерархиясининг қўйи поғонаси бўлиб, Панҷаятлар суди ҳисобланади. Ушбу судлар энг кам аҳамиятли фуқаролик ва жиноий ишларни кўриб чиқадилар. Ундан юқори поғоналарда мунсифлар, "индуслар суди", кўшимча ва округ судлари туради. Штатлар суд тизимининг олий инстанция суди бўлиб, Штат юқори суди ҳисобланади. Улар биринчи инстанция ҳамда апелляция инстанцияси суди сифатида ишларни кўриб чиқадилар.

Ҳиндистон ягона марказлаштирилган суд тизимининг олий органи бўлиб, Олий суд ҳисобланади. У одатда ёши жиҳатдан энг каттаси бўлган бош судья ва 17 нафар аъзолардан ташкил топган. Олий суднинг аъзолари Республика Президенти томонидан бош судья ва Вазирлар Маҳкамаси билан келишилган ҳолда мамлакатнинг обрўли ҳуқуқшунослари орасидан тайинланади. Олий суднинг аъзолари 65 ёшга тўлгандан кейин истеъфога чиқишлари лозим. Шунингдек, улар номақбул хатти-ҳаракат ёки касбий малакасизликлари сабабли ҳам Президент томонидан муддатидан олдин ўз лавозимларидан озод этилишлари мумкин. Олий суд аъзосини лавозимидан четлатиш тўғрисидаги Президентнинг қарори парламентнинг ҳар иккала палатаси мажлисида иштирок этувчи депутатлардан 2/3 қисми ёқлаб овоз берган тақдирда кучга эга бўлади.

Ҳиндистон Олий суди биринчи инстанция суди сифатида федерация ва штатлар, шунингдек, штатлар ўртасида юзага келадиган низоларни кўриб чиқишга ваколатли ҳисобланади. У жиноий ва фуқаровий ишлар бўйича олий апелляция инстанция ролини ўтайди. Олий суд жорий қонунчилик доирасида суд юритиш масалалари бўйича кўрсатмалар чиқаради ҳамда Президентнинг илтимоси асосида муайян факт ёки ҳуқуқ нормалари юзасидан турли хил хулосалар бериши мумкин. Ҳиндистон Олий суди ва штатларнинг юқори судлари конституциявий назорат органи сифатида ҳам фаолият юритадилар. Ҳар қандай ишни кўриб чиқишда Олий суд Конституциявий қоидаларга шарҳлар бериши мумкин. У томонидан ифодаланадиган ҳуқуқ нормаси мамлакатнинг барча судлари учун мажбурий ҳисобланади.

Олий суд Ҳиндистон Конституциясига зид келадиган ҳар қандай қонунни ноконституциявий, деб эълон қилиши мумкин. Аксарият

ҳолларда бу тартиб фуқароларнинг асосий ҳуқуқларини бузувчи қонунчилик ҳужжатларига татбиқ этилади.

Олий суд ва Штатлар юқори судлари томонидан амалга ошириладиган конституциявий назоратдан ҳукуматнинг ўтган асрнинг 50-йилларида ер ислохотлари, князликларнинг собиқ ҳукмдорларига тўланадиган нафақалар ва алоҳида имтиёزلарни бекор қилиш борасидаги ҳукуматнинг қарорларига нисбатан ҳамда 1970 йилда 14 та банкни миллийлаштиришга қарши бўлган мухалифат кучлари томонидан фойдаланилган. Айни вақтда Олий суд ва Штатлар юқори судларининг конституциявий назорат тартибида қабул қилган прогрессив қарорларини ҳам кўрсатиб ўтиш мумкин. Хусусан, бундай қарорлар сўз ва матбуот эркинлиги ҳуқуқини, иш ташлаш эркинлигини кенгайтиришга, минимал иш ҳақини ўрнатишни, фуқароларнинг юридик ҳимояга бўлган ҳуқуқини таъминлашни, миллий, каста ёки диний озчиликни манфаатларини ҳимоя қилишни кўзда тутган.

Федерал суд тизимида, шунингдек апелляцияон судлар ҳамда сессия ва магистратлар судларидан ташкил топган қуйи судлар ҳам киради.

Кейинги 20 йил ичида суд ҳокимиятининг ролини оширишга қаратилган ислохотлар, ушбу институтнинг мамлакатда ҳокимият тармоқлари ўртасидаги ўзаро мувозанатни сақлашга хизмат қилмоқда. Бинобарин, мазкур органнинг бундай мақомда фаолият юритиши деярли диктаторлик ваколатларига эга бўлган ҳукуматнинг ҳамда турли хил сиёсий оқимлардан ташкил топган парламентнинг назорат остидан чиқиб кетишига ва конституцияга зид қарорлар қабул қилишини олдини олишда муҳим аҳамият касб этмоқда. Албатта, ушбу ҳолат бир миллиарддан ортиқ аҳоли истиқомат қиладиган мамлакатда ижтимоий тангликнинг юқори даража бўлиб турган бир даврда кенг халқ оммасига мафкуравий таъсир қилмасдан қолмайди. Шу сабабдан, Ҳиндистон суд тизими фаолиятининг шакли ва мазмунини демократлаштириш жараёнлари мамлакат иқтисодининг тез суръатларда ривожланиб бораётганлиги билан ҳам аҳамиятлидир.

АСОСИЙ АТАМА ВА ТУШУНЧАЛАР ЛУҒАТИ

Аналогия (юн. *analogia* - мувофиқлик, айнанлик, ўхшашлик) - бирор ҳаракат қонунда бевосита кўрсатилмаган ҳолда шунга ўхшаш ҳодисани кўзда тутадиган ҳуқуқий нормани мазкур ҳаракатга татбиқ этиш. Ҳуқуқнинг айрим тармоқларида, жумладан, фуқаролик ҳуқуқида бирор хил даъво тўғридан-тўғри кўрсатилмаган бўлса, суд шунга ўхшаш муносабатларни кўзда тутадиган бошқа қонунни қўллайди.

Ассиз (лотинча *assisac*-мажлис) - 1.Ўрта асрларда Англия судида кўзғатиладиган даъволарни алоҳида шакли ва қирол ҳокимиятининг қарорлари; 2.Бир қатор давлатларда присяжный (қасамхўрлар) иштирокида бўладиган сайёр судлар.

Ассизлар суди - Франция суд тизимида алоҳида ўрин эгаллаб, ҳар кварталда 15 кундан иборат сессия ўтказилиб, бу вақт оралиғида тўпланган барча ишлар кўриб чиқилади. Ассизлар судининг навбатдан ташқари сессияси эса, ишларнинг ҳажми кўпайиб кетганда маҳаллий апелляция суди раисининг Бош прокурорнинг бу ҳақдаги фикрини инобатга олган ҳолда чиқарган қарори билан қақирилади.

Атторней (инглиз) - 1.Англияда ишончли вакил, ваколат берувчининг манфаатларини ҳимоя қилувчи адвокат; 2. Бош атторней Англияда давлатнинг бош юрист маслаҳатчиси; министрлар кабинети аъзоси сифатида прокурорлик назорати функциясини ҳам амалга оширади; 3. АҚШда бош атторней федерал ҳукуматнинг бош юрист маслаҳатчиси ва ҳукуматнинг Олий Суддаги вакили; бир вақтнинг ўзида бош атторней Адлия Вазири ва Бош прокурор вазифасини ҳам бажаради.

Апелляция – бир қанча хорижий мамлакатлар ҳуқуқида ҳали қонун кучига кирмаган суд ҳукмлари ва қарорлари устидан ўша суднинг ўзига ёки юқори турувчи суд органига шикоят бериш.

Бейлиф (инглиз-bailiff) - Англо-саксон ҳуқуқий оиласига кирувчи мамлакатларда шериф ёрдамчиси, суд органлари ҳузуридаги полиция ходими.

Вердикт (лотинча *vere dictum*, яъни тўғри ёки ҳақиқатни айтиш) - Баъзи давлатларда жиноят жараёнида судланувчини айбдор ёки айбсиз деб топиш тўғрисидаги қарор.

Глосса (юнон. *glossa* - эскирган ва кам ишлатиладиган сўз) - тушунарсиз атамаларни таржимаси ёки мазмунининг ифодаланиши. Қадимги ёзма манбалар, хусусан, қонунларга ёзилган илмий шарҳлар ва суд қарорларидаги матнларнинг ҳошияларида қайд (глосса)ни шарҳлаш орқали унинг мазмунини тиклаш имконияти.

Доктрина - прецедент каби ҳуқуқнинг расмий манбаси сифатида тан олинмайдиган, лекин иккиламчи манба сифатида ҳуқуққа фактик ва реал таъсир ўтказадиган ҳуқуқ манбаси.

Декрет (лот. Decretum – фармон, қарор) – умумий ёки хусусий ҳужжатнинг номи. Биринчи бор “Декрет” термини Қадимги Римда вужудга келган. Собиқ Совет Иттифоқида 1936 йилгача давлат ҳокимиятининг олий органлари чиқарган энг муҳим ҳужжатларнинг номи. Ҳозирги Францияда Декрет Президент ва бош вазир томонидан чиқарилади, бунда Президент Декретлари бош вазир ёки тегишли вазир ўз имзоси билан тасдиқланганидан кейингина юридик кучга эга бўлади. Англо-саксон ҳуқуқий тизими мамлакатларида суд қарорларининг баъзи турлари Декрет деб аталади.

Деликт (лот. Delectum – бузиш, айб) – айнан айб (фуқаролик, маъмурий, интизомий ҳуқуқбузарлик); Фуқаролик ҳуқуқида бир шахснинг фуқаролик ҳуқуқбузарлиги (деликт) натижасида бошқа шахсга мулкӣ зарар етказилиши туфайли муайян турдаги жавобгарлик юзага келиши деликт жавобгарлик ҳисобланади.

Деван (форс. Канцелярия, жамланадиган жой) - Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларининг айримларида - маъмурий ва суд ишлари бўйича ҳукумат муассасалари.

Инстанция – (лот. Instantia – бевосита яқинлик) маълум бир мауассасанинг ўша тизимдаги бошқа юқори ва куйи турувчи муассасаларга нисбатан турган даражасини билдирувчи маъмурий ва суд ҳуқуқи ибораси.

Катта инстанция суди – Францияда фуқаролик ишлари бўйича биринчи инстанция суди бўлиб, шахсларнинг фуқаролик ҳолати ва ҳуқуқ лаёқати, кўчмас мулкка оид даъволар ҳамда мулкка нисбатан ундирувни қаратиш, ихтиролар ва товарлар белгилари учун патентлар бериш, юридик шахсларнинг мол-мулкни тугатиш каби ишларни кўриб чиқади.

Квестор (лот. quaero) - 1. Қадимги Римда мансабдор шахслардан бири, Консулнинг молиявий ва суд соҳаси бўйича ёрдамчиси; 2. Италияда полиция маъмури.

Кичик инстанция трибунали - Франциянинг барча департамент ва округларнинг асосий шаҳарларида жойлашган бўлиб, унинг ваколатига қиймати 13 минг еврогача бўлган шахсий ва мулкӣ даъволарни ҳамда қарорлар устидан шикоят қилиш мумкин бўлган, қиймати 30 минг еврогача бўлган даъволарни кўриб чиқиш киради.

Кодекс - қонун ҳужжатларини ўз ичига олувчи тармоқ тўпламлари бўлиб, ўз ҳуқуқий табиатига кўра, амалдаги ҳуқуқни жамлаштирувчи ҳужжат ҳисобланади.

Коллизия нормалар - ҳуқуқни қўллаш жараёнида, баъзан муайян бир ижтимоий муносабатни тартибга солишга қаратилган икки ёки ундан ортиқ ҳуқуқий норманинг мавжудлиги аниқланиб қолади ва бу нормалардан қайси бирини қўллаш кераклиги тўғрисидаги масала вужудга келади. Бу масалани ҳал этиш учун коллизия норма қабул қилинади. “Collision”- сўзи инглизча бўлиб, “тўқнашув” маъносини англатади. Нормалар коллизияси бир давлат миллий ҳуқуқ тизими ичидаги нормалар ўртасида, хусусан, федератив давлат тузилишига эга бўлган давлатларда федерал қонунчилик нормалари билан федерация субъектлари қонунчилиги нормалари ўртасида, шунингдек икки давлат ҳуқуқ тизими нормалари ўртасида халқаро хусусий ҳуқуқий муносабатларни ҳал этишда учраши мумкин. Коллизия норма ўзига хос “ҳакамлик” вазифасини бажариб, муайян ва айнан бир муносабатларни тартибга солишга “шай” турган икки ёки ундан ортиқ нормалар ўртасидаги “келишмовчилик”ни ҳал этади, яъни улардан қайси бири қўлланилишини кўрсатади. Давлатнинг миллий ҳуқуқ тизими нормалари коллизияси қуйидаги йўллар билан ҳал этилиши мумкин:

1) башарти коллизия ҳолатида турган нормалар нормалар бир орган томонидан қабул қилинган бўлса, нормаларнинг кейин қабул қилингани қўлланилади; 2) башарти коллизия ҳолатида турган нормалар икки ҳуқуқ яратувчи орган томонидан қабул қилинган бўлса, уларнинг ичида мақоми юқори турувчи орган қабул қилган норма ишлатилади. Муайян бир давлат суд органлари олдида конкрет халқаро характердаги фуқаролик, меҳнат ва оила муносабатларини ҳал этишда қайси давлат ҳуқуқини, аниқроғи, ҳуқуқ нормасини қўллаш масаласи, ўша давлатнинг ўз миллий қонунчилигида ёки халқаро шартномаларда мустаҳкамланган коллизия норма асосида ҳал этилади.

Конституциявий кенгаш – Францияда конституцияга риоя қилинишини назорат этувчи махсус орган бўлиб, таркибига 9 йил муддатга тайинланадиган 9 нафар аъзо киради.

Мандамус суд буйруғи – бу суд ёки бошқа органга қаратилган талаб бўлиб, унга кўра, ушбу орган умумий ҳуқуқ қоидалари билан белгиланувчи мажбуриятларни бажариши лозим. Буйруқ судьяларга ҳам, бошқа шахсларга ҳам йўналтирилган бўлиши мумкин.

Медиатор – Францияда парламент воситачиси бўлиб, у Вазирлар Кенгашининг декрети билан олти йилга тайинланади. Фуқароларнинг арзномаларини депутатлар ва сенаторлар медиаторга топширадилар ва у мазкур арзномалар юзасидан қарор қабул қилади.

Можаролар бўйича трибунал – Франция суд тизимининг икки тармоғи ўртасида жойлашган бўлиб, умумий ва маъмурий судлар орасида вужудга келадиган ваколатлар тўғрисидаги низоларни кўриб, ҳал қилади

Норматив шартнома - икки ва ундан ортиқ мустақил ҳуқуқ ижодкорлари ўртасида тузиладиган, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўрнатадиган, ўзгартирадиган ёки бекор қиладиган битим.

Олий адолат палатаси – Францияда парламент томонидан танланган депутатлардан иборат бўлиб, унинг ваколатига Республика Президентини давлатга хиёнат қилиш жинояти бўйича суд ишларини олиб бориш киради.

Омбудсман – (швед. *Ombudsman* – бирор киши муносабатларининг вакили) баъзи мамлакатларда парламент томонидан сайланган ёки тайинланган, давлат органлари фаолиятининг қонунийлиги ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига риоя этилишини кузатувчи мансабдор шахс.

Прерогатив буйруқ – ўз ваколатларини амалга оширишда адолатсизликка йўл қўйган қуйи турувчи суд, трибунал ёки бошқа орган (масалан, маҳаллий ҳокимият органлари)га нисбатан мажбурий фармойиш (Англия суд тизимида).

Префект (лотинчадан *praefectus* - бошлиқ) - 1.Қадимги Римда – бир қатор маъмурий, суд ва ҳарбий лавозимлар номи; 2.Франция ва бошқа мамлакатларда – округ, провинция ва департаментдаги ҳукуматнинг олий амалдори; 3.Айрим мамлакатларда шаҳар полицияси бошлиғи.

Прецедент – суднинг (ёки маъмурий органнинг) ёзма ёки оғзаки қарори бўлиб, ушбу қарор келгусида барча шунга ўхшаш ишларни кўриб чиқиш ва ҳал қилиш учун асос бўлиб хизмат қиладиган намуна, эталон норма.

Раввинат судлари – Исроил давлатида яҳудийлар ўртасидаги никоҳ, никоҳдан ажралиш, туғилиш ва ўлим ҳолатлари борасидаги масалаларни кўрадиган судлар.

Савдо трибуналлари – Франциядаги суд органларидан бири бўлиб, даъво қиймати 13 минг еврогача бўлган савдо операцияларига оид низоларни кўриб чиқувчи охириги инстанция судлари.

Сенат (лот. “*senex*” - оқсоқол, оқсоқоллар кенгаши) - АҚШ, Франция, Италия, Бразилия, Польша, Руминия, Чехия, Австралия, Бельгия, Канада, Испания, Венесуэла, Колумбия, Доминикан Республикаси, Ўзбекистон Республикаси ва айрим бошқа давлатларда парламентнинг юқори палатаси номи. 2. Айрим мамлакатларда давлат бошқаруви юқори органининг номи (мас. Берлин сенати). 3. Айрим мамлакатларда (қоидага кўра) олий суд таркибидаги

бўлимлар номи, масалан, ГФР Федерал Конституциявий судининг Сенати.

Сертиорари ордери – Англия юқори судининг ишни қўйи суд, суд трибунали, тегишли ҳокимият органи ёки мансабдор шахсдан ишни талаб қилиб олиш тўғрисидаги буйруғидир. Буйруқнинг номи лотинча “certiorari volumus” – “бизга маълум қилишингизни истаймиз” иборасининг қисқа шаклидан иборат.

Статут (лот. statuo - қарор қиламан) - 1.Бирор-бир шахс ёки органларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳақидаги устав, низом; 2.Бир қатор давлатларда умуммажбурий ҳарактердаги қонунчилик ҳужжати номи. Хусусан, Буюк Британияда парламент қабул қилиб, Қирол томонидан тасдиқланадиган муҳим қонунлар.

Суд - жинойт, фуқаролик, маъмурий ва бошқа тоифага мансуб ишларни қонунчиликда белгилаб қўйилган процессуал тартибда кўриб чиқиш ва ҳал қилиш шаклида одил судловни амалга оширувчи давлат органи.

Суд ҳокимияти - ҳокимиятларнинг тақсимланиши назариясига кўра, оммавий ҳокимиятнинг (қонун чиқарувчи ва ижро этувчи билан бирга) мустақил ва қарам бўлмаган соҳаси. Суд қилишни амалга ошириш, яъни жинойт, фуқаро, маъмурий ва конституциявий иш (низо)ларни процессуал қонунда белгиланган тартибда кўриб чиқиш ва ҳал қилиш ваколатлари, баъзида ҳуқуқ нормаларини, албатта, шарҳлаш (масалан, РФ Конституциявий Суди, АҚШ Олий суди) ваколати, ҳуқуқ ижодкорлиги ваколати (инглиз-саксон мамлакатларида судларида суд прецедентларини яратиш), назорат ваколатлари (масалан, ҳибсга олиш ёки ушлаб қолишнинг қонунийлигини текшириш) ва айрим бошқа иккинчи даражали ваколатлар (айрим мамлакатларда далил-исботларни аниқлаш, корпорацияларни рўйхатга олиш ва бошқалар) мажмуини, шунингдек юқорида айтиб ўтилган ваколатларни амалга оширувчи давлат органлари тизимини ифодалайди. Суд ҳокимиятининг ваколатлари асосий (мутлақ) - суд қилишни амалга ошириш ва ёрдамчи ваколатларга ажратилади.

Шариат (араб. – тўғри йўл) – Қуръони Карим ва бошқа мусулмон ҳуқуқи манбаларида ўз ифодасини топган юридик ва диний нормаларнинг йиғиндиси.

Шериф (ингл. sheriff) - 1.Ўрта асрларда Англияда қиролнинг графликдаги молиявий, суд, ҳарбий ва сиёсий ҳокимиятга эга бўлган вакили; 2. Ҳозирги кунда Буюк Британия, Ирландия, АҚШда маъмурий – полициячи мансабдор шахс.

Шеффенлар (нем. Schoffen – раислик қилувчи) феодал ва буржуа судларида қасамёд қилганларнинг ўзига хос тури бўлиб,

мустақил ҳайъатни ташкил этмай, судья билан биргалиқда масала ҳал қилинган.

Хабеас корпус - инглиз процессуал ҳуқуқининг институти бўлиб, айрим ҳолларда ушлаб олинган шахсни ёки судланувчини манфаатдор шахс томонидан озодлиқдан маҳрум қилиш учун асослар борлигини текшириш мақсадида олиб келишни талаб қилиш. Ушбу термин судьянинг озодлиқдан маҳрум қилинган шахсни олиб келиш учун берган буйруғининг биринчи сўзларидан олинган: "Habeas corpus ad subjiciendum" ("Сен шахсни судга олиб келишинг шарт"). Мазкур институт XV асрда ташкил топган бўлиб, 1679 йилда "Хабеас корпус акти" қонуни билан тўлиқ шаклланган.

Қасамёд қилганлар суди - доимий судьялардан ташқари мутахассис судья бўлмаган - алоҳида қасамёд қилган (присяжный) маслаҳатчилар ҳайъатидан иборат суд. Судьялар ҳуқуқий масалаларни (жиноятни квалификация қилиш, жазо чораси) кўриб чиқадилар, қасамёд қилганлар (присяжный) эса – фактларни (судланувчи айбдор ёки айбдор эмаслигини, даъво асосланганлигини) ўрнатадилар. Қасамёд қилган судьялар тегишли иш юзасидан вердиктлар қабул қиладилар. Ушбу суд тизими демократик институтлардан бири бўлиб, унда фуқароларнинг одил судловда бевосита иштирок этиш тамойили намоён бўлади. Суд юриштининг бундай шакли XII-XV асрларда Англияда вужудга келган бўлиб, у бугунги кунда дунёги кўпчилик давлатларнинг суд тизими амалиётида қўлланилмоқда.

Фойдланилган адабиётлар рўйхати

1. Раҳбарий адабиётлар:

1.1. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – 432 б.

1.2. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. – Тошкент: Ўзбекистон, 2003. – 320 б.

1.3. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродаимизга боғлиқ. Т. 12. – Тошкент: Ўзбекистон, 2004. – 400 б.

1.4. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Тошкент: Ўзбекистон, 2005. – 448 б.

1.5. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. Т. 14. – Тошкент: Ўзбекистон, 2006. – 280 б.

1.6. Каримов И.А. Жамиятни эркинлаштириш, ислоҳотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т.15. – Тошкент: Ўзбекистон, 2007.–320 б.

1.7. Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. –368 б.

1.8. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. –174 б.

1.9. Каримов И.А. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиз. Т.17. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. -280 б.

1.10. Каримов И.А. Жаҳон инқирозининг оқибатларини енгил, мамлакатимизни модернизация қилиш ва тараққий топган давлатлар даражасига кўтарилиш сари. Т.18.–Тошкент: Ўзбекистон, 2010. –280 б.

1.11. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш Концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. 2010 йил 12 ноябрь. –Тошкент: Ўзбекистон, 2010. -56 б.

2. Ўзбекистон Республикасининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари:

2.1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Тошкент: Ўзбекистон, 2010– 40 б.

2.2. Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 йил, № 1-2, 10-модда

2.3. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 29.08.1997 йилги қарори билан тасдиқланган “Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури” // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997. – № 9. – 227-модда

2.4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 25 июндаги “Ҳуқуқий тарбияни яхшилаш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти даражасини юксалтириш, ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, жамоатчилик фикрини ўрганиш ишини яхшилаш ҳақида”ги Фармони // Халқ сўзи. 1997. –26 июнь

2.5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 4 январдаги “Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида”ги Фармойиши // Халқ сўзи. 2001. – 5 январь

2.6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 1 майдаги “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси қабул қилинганлигининг 60 йиллигига бағишланган тадбирлар дастури тўғрисида”ги ПФ-3994 сонли Фармони // Халқ сўзи. 2008. –2 май

3. Махсус адабиётлар:

1. Антонов И. П. Основы правовой системы федеративной Республики Германия. (Теоретический и историко-правовой аспекты). – М.: Академия управления МВД России, 2003. – 147 с.

2. Брэбан Г. Французское административное право. -М.: Прогресс, 1988. -С.363.

3. Боботов С.В., Жигачев И.Ю. Введение в правовую систему США. -М.:Норма, 1997. –333 с.

4. Боботов С.В. Правосудие во Франции. -М.: ИЧП ЕАВ, 1994. -С.48.

5. Валери Жискаре Де Эстен. Власть и жизнь. - М.:Международные отношения,1990. -С.228.

6. Введение в шведское право. – М.: Прогресс, 1986. – 387 с.

7. Гуценко К.Ф., Головка Л.В., Филимонов Б.А. Уголовный процесс западных государств. - М.: Зерцало, 2001.-С.294.

8. Жалолов Ф. Германия Федератив Республикаси ҳуқуқий тизими. -Т.: ТДҶОИ, 2005 – 36-б.

9. Инако Ц. Современное право Японии / Отв. ред. В. А. Туманов. – М.: Прогресс, 1981. – 291 с.

10. Le Conseil d'Etat. Son organization, son role. Paris., 1975, - р.14.

11. Марченко М.Н. Правовые системы современного мира. –М: Зерцало-М, 2001. –400 с.

12. Саидов А.Х. Ҳозирги замон асосий ҳуқуқий тизимлари. Т.: ТДЮИ, 2004. – 428 б.

13. Сайдуллаев Ш.А., Мирзараимов Б.Т. Англияда прецедент ҳуқуқи. –Т.: ТДЮИ, 2008. – 64 б.

14. Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник./ Отв. ред. А.Я. Сухарев. –М.: Норма, 2003. –976 с.

15. Решетников Ф.М. Правовые системы стран мира. –М.: Юрид.лит., 1993.

16. Романов А.К. Правовая система Англии. Учеб. пособие. - М.: Дело, 2000. -344 с.

17. Рустамбаев М.Х. Современное состояние и перспективные задачи судебно-правовой реформы в Республике Узбекистан: Материалы международного симпозиума «Традиционное право Узбекистана и Японии». – Т.: 2002. – 10-бет.

18. Судебные системы европейских стран. - М.: Международные отношения, 2003. -С.281.

19. Сухарёв А.Я. Правовые системы стран мира. - М.: Норма, 2003. -С.854.

20. Хайитбоев Ф. П. Ҳозирги замон асосий-ҳуқуқий тизимлари: англо-саксон ҳуқуқ оиласи. Ўқув қўлланма. Т.: ТДЮИ, 2006. – 61 б.

21. Шарифходжаев М., Абдумажидов Г., Шодиев Н., Рахимов Ф. Сила – в справедливости // Труд. – 2001. – 28 сентябрь.

22. Шумилов В.М. Правовая система США: Учеб. пособие. -М.: ДЕКА, 2003.-400 с.

23. Ҳайитбоев Ф.П., Нажимов М.К. Ҳозирги замон асосий ҳуқуқий тизимлар. – Т.: ТДЮИ,- 242 б.

Интернет саҳифалари:

1. <http://www.yuridlit.ru>
2. <http://www.allpravo.ru>
3. <http://www.troek.net/zakaz.htm.ru>
4. <http://www.lawbook.ru>
5. <http://www.books.ru>
6. <http://www.iimes.ru/rus/stat/2003/12-11-03.htm>
7. <http://www.russobras.com/constitution.php>
8. http://kommentarii.org/strani_mira_eciklopediy/braziliy.html
9. <http://www.bookz.ru>

МУҲДАРИЖА

Кириш	3
Хорижий мамлакатлар суд тизимининг умумий тавсифи	11
Англия суд тизими	22
АҚШ суд тизими	36
Бразилия суд тизими	39
Германия Федератив Республикаси суд тизими	44
Франция суд тизими	49
Финляндия суд тизими	61
Хитой Халқ Республикаси суд тизими	65
Эрон Ислом Республикаси суд тизими	67
Япония суд тизими	75
Ҳиндистон суд тизими	80
Асосий атама ва тушунчалар луғати	82
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	88

А.Я.Яшнарьбеков

ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА СУД ТИЗИМИ

Муҳаррир: **Ш.Исматова.**
Техник муҳаррир: **А.Боймаматов.**
Компьютерда саҳифаловчи: **Б.Садриддинов.**

Босишга рухсат этилди: 24.03.2011 й.
Қоғоз бичими А-5. Босма табағи 5,7. Адади 100 нусха.
Буюртма № 21.
“Top Image Media” босмаҳонасида босилди.
Тошкент шаҳри, Я.Фулумов кўчаси, 74-уй